ГОЛУБІ ЕШЕЛОНИ

Повість

1

Військо Директорії, гнане Червоною армією, відступало на захід. На станцію Знам'янку поранені прибували вже просто з бою, а станція все ще була забита ешелонами з амуніцією і людьми.

Від страху бути захопленими серед козаків почала зростати тривога. А до всього того по вагонах поповзла ще чутка, що курінний отаман хотів зрадити і його вже заарештував начальник штабу, а ще через якусь годину казали навпаки — зрадити хотів начальник штабу, і його заарештував курінний.

Тривогу посилила стрілянина, яка почалася за станцією і хутко перекинулась між ешелони. Хто стріляє і чому, не можна було допитатися. Єдине, про що говорили з певністю, це що отаман Григор'єв, який не визнавав над собою ніякої влади, наступає зі своїми головорізами на Знам'янку з півдня.

Чутку про Григор'єва приніс на станцію розхристаний козак із загону "Запорозька Січ", що на нього натрапив Григор'єв.

Січовий отаман Божко воював, гостро додержуючись стародавніх звичаїв запорозьких, і тому, коли в "Січі" знявся галас, що якийсь ворог наступає, отаман Божко, задравши голову так, ніби від цього йому стало все видно навкруги, запитав:

— А звідкіля?

— З ногайських степів, батьку отамане, — відказали йому. — Куди накажеш телефон волокти?

Божко с сановитістю, гідною самого гетьмана, закопилив губу й сказав:

— Спрашуєш! На чортового батька здалися мені ваші телефони? Запорожці ніколи їх не знали, а самих турків побивали. Ось мій телефон! — і затряс булавою, пограбованою в музеї.

Заткнувши її за червоний пояс, він подерся на занесену снігом клуню.

— Оце по-запорозькому буде. Де той ворог?

— Батьку отамане, — кричать йому знизу, — григор'євці вже он на тому кутку.

— А чому ж я не бачу їх, басурманів?

— Вони вже ось на вулиці!

— Уже! Дивись, кляті яничари, і розійтися не дали. Гукай на хлопців, щоб мені на Бендери скакали!

Розхристаний козак не знайшов шляху на Бендери, а зчинив паніку на станції Знам'янці, де вже заходила морозяна ніч.

Єдиний тепер шлях, по якому можна було ще відступати, залишився на захід.

Але за хвилину вже й ця можливість повисла на волоску: стало відомо, що в містечку Смілі Одеський полк оголосив себе червоним і вже рушив, щоб перетяти блакитним залізницю.

Після цього стрілянина знялась уже на всій території станції, і темні ешелони заворушились, заповзали, мов клубок порушеної черви.

Двоє козаків із артилерійського дивізіону з розгону скочили на паровоз, стрельнули під кожним вухом машиністові, і ешелон із гарматами, чмихаючи димом, теж зірвався й поповз на захід.

В останню хвилину до класного вагона підійшла молода пані в білій пуховій шапочці, з двома чемоданами в руках і розгублено озирнулась навколо. Карооκий козак у ватянці допоміг вкинути її чемодан в тамбур, а сам уже на ходу вскочив у теплушку.

Вгинаючись під вагою ящиків, кілька захеканих козаків намагалися нагнати ешелон, а за ними, спотикаючись об рейки, біг одягнений у бекешу старшина.

На поручнях класного вагона гроном висіли козаки і вигуками та свистом заохочували піший хвіст:

— Ну, ну, піддай пару, хлопці, піддай…

— Наші сіли. Маладці!

— А бекеша ще чухрає!

— Ляпнув!

Дама з чемоданами устигла вже побувати у вагоні і вийшла в тамбур ще більш збентежена. В руці вона тримала залізничний квиток.

— Панове, пропустіть, — заволала вона до козаків, які забили прохід. — Бога ради, я не на той потяг сіла. Боже, ніч уже… Скиньте чемодани!

— А то, може, ваш чоловік чухрав навздогінки? Шустрий! — іронізували козаки, не зрушуючи з місця.

Дама нічого не відказала і намагалася протиснутися до виходу:

— Пропустіть, прошу вас… Я ще зіскочу…

Із дверей вагона вийшов ставний командир у полушубку й сивій шапці і застережливо простяг руку.

— Уб'єтесь! Що ви, пані, це не про дам такі речі, — проказав він з докором.

— Дорогий пане… — На френчі під полушубком вона побачила командирські відзнаки й певно додала: — Пане полковнику, зупиніть потяг, я встану… я спішу до мами… А тепер куди я заїду?

— Пробачте, пані, звідси потяги тепер ідуть тільки на захід.

— Але я ще зможу стрибнути.

— Тільки сісти вже не зможете. А коли це біг за поїздом ваш чоловік, так він, напевно, сів у якийсь задній вагон.

Козаки, знаючи вдачу свого командира, лукаво піддакнули:

— Сів, будьте певні!

— У мене мама присмертна, — сказала дама, не вслухаючись в слова козаків.

— Так ми вас і підвеземо, — казав командир співчутливо. — Для такої люблячої дочки можна зробити виняток і в військовому ешелоні. Заходьте. — Взявши обережно за лікоть, він завів її до коридора.

При світлі ліхтаря полковник міг краще роздивитися випадкового пасажира. Це була молода й струнка жінка, не більше тридцяти років. На її довгих віях горіли, мов роса на сонці, сльози.

Полковник мимохіть потягся до своїх чорних вусів, закручених у кільця, але говорив і далі, як уважний батько:

— Заспокойтеся, пані, заспокойтесь. У нас теж буде вам непогано.

Але дама не переставала м'яти мокру хусточку і поривалася до виходу:

— Коли б ви захотіли...

— Я й хочу, щоб і ви, і ми не потрапили до рук головорізів Григор'єва. Прошу в купе!

Але в коридор хутко ввійшов ще один командир. Шапка із султаном над горбатим носом і смугляве обличчя, бешмет, стягнутий кованим ремінцем, за яким стирчав дамський браунінг, жовті краги над гетрами робили його схожим на героя-полюбовника з якоїсь оперети. Враження це підсилював ще стек із срібною кінською головою. Полковник розмовляв російською мовою і тільки іноді з усмішкою домішував, як примусовий асортимент, одно-двоє українських слів, але старшина зі стеком звернувся до полковника по-українському, карбуючи кожне слово:

— Пане Забачта, вам відомо, що за безчинства творяться в нашому дивізіоні?

— Пане Лец-Отаманів, чим ви схвильовані? — проговорив полковник, примружуючи й до нього, як до пані, свої очі.

— Я не тільки схвильований, я — обурений, пане полковнику! Хто дозволив козакам захопити чужих аж три вагони?

— Мабуть, хтось старший за вас, пане сотнику.

Сотник роздратовано цьвохнув себе стеком по крагах:

— Заради чого зчинили бучу на всю Знам'янку? Ну, нехай сало, а календарі на 1919 рік? Цілий вагон! Або граблі. На біса нам це барахло, щоб тільки дратувати населення? Якщо вам байдуже, то не байдуже нам. — Останнє слово він вимовив з притиском. — Треба ж бути хоч трохи дипломатом.

Полковник Забачта був старшим над Лец-Отамановим, але під його гострим поглядом навіть знітився, хоч кожна рисочка його випещеного обличчя говорила про байдужість до уболівання Лец-Отаманова. Нарешті полковник криво посміхнувся і проговорив уже до пані, що стояла, притиснувшись до стінки:

— У доброму господарстві все пригодиться. Адже правда, вибачте, як прикажете вас величати?

— Ніна, Ніна Георгіївна, — ледве чутно проговорила пані.

— Прекрасно. Все, пане сотнику? Прошу, Ніно Георгіївно!

Сотник Лец-Отаманів, що в запалі, крім полковника, більше нікого не бачив, лише зараз помітив жінку в короткій шубці з білою випушкою і такій же шапочці, з-під якої вибивалися русі локони, і здивовано звів брови: рожево-матове обличчя жінки було миле й привабливе. Під його поглядом пані винувато опустила довгі вії й тихо відказала:

— Я постою тут, дякую, я таки попробую зіскочити.

Лец-Отаманів глянув на полковника, як на відомого злодія, що готувався обшахраювати чергову жертву, але все-таки спитав:

— Ваша знайома? Пробачте…

— Так, ми вже познайомились. Ніна Георгіївна переплутала наш ешелон з пасажирським, хоче зіскочити.

— Скакати небезпечно. Прошу пані до мого купе.

— Ну що ж, надамо вибір самій Ніні Георгіївні, — не поступався Забачта, уже кокетливо підтягуючи кінчик вуса до примруженого ока.

Ніна Георгіївна розгублено глянула по черзі на обох старшин, і відповідь уже мала зірватись з її уст, як знову розчинилися двері і в них показались дві цеберки, повних прозорої рідини. Їх бережно ніс козак. За ним юрбою ішло кілька старшин.

Керував справою підстаркуватий сотник. Він мав тоненькі ніжки в широких бриджах і сіре обличчя гультяя.

— Несіть до полковника.

— Цур тобі, пек тобі! — замахав руками старшина, підперезаний поверх англійського френча синім селянським поясом. — І похмелитися не залишиться! Цацохо, неси до Лец-Отаманова.

— Правильно, правильно, — підтримало його ззаду ще декілька голосів. — Під високу руку Лец-Отаманова!

— Більше нікому не можна довірити. Скарб! — прицмокував Рекало. — Дві відрі оковитої!

Лец-Отаманів глянув на цеберки, потяг носом і скривився.

По вагону вже повз гострий припах сивухи. Він різко сказав:

— У мене не шинок, до біса з вашою оковитою! — і непомітно зирнув на Ніну Георгіївну.

Вона стояла, усе ще притиснувшись до стінки, мов заблукане маленьке дівча. У Лец-Отаманова нервово пересмикнулися плечі, і він заступив її від цеберок, над якими знялась уже сердита суперечка. У ній не брали участі тільки Цацоха, що апетитно втягав у себе повітря, та полковник Забачта, який все ще мружив до Ніни Георгіївни свої зеленкуваті очі. Нарешті надмірно жваві рухи й недомовлені, але зрозумілі доводи ад'ютанта Кованого перемогли, і всі разом із цеберками посунули до полковникового купе. Тепер сотник Лец-Отаманів без слів взяв Ніну Георгіївну під лікоть і ввів до свого купе. Полковник Забачта дійшов за ними до порога, глянув з-під насуплених уже брів на обох по черзі і, круто обернувшись, мовчки попростував до свого купе.

Коли вони залишились удвох, Ніна Георгіївна винувато проговорила:

— Полковник, здається, образився?

— Мене це мало турбує. Нехай буде вдячний, що дали притулок у нашій армії, а то, мабуть, уже десь би теліпався на ліхтарі.

— Хіба він не українець?

— Такий, як я китаєць. Його гасло: "Нет, не было и не будет украинского языка!" Хіба не чуєте вимови? У нас і такі є. А Кований,

ад'ютант, бачили, — на тоненьких ніжках, — навіть циган. Ви дивуєтесь, певне, — які з них самостійники? Вони вміють добре воювати з більшовиками. А як кажуть, привикне собака за возом, то й за саньми побіжить. Ану їх до біса! Я вам щиро радий. У моєму холодному купе враз стало і тепліше, і затишніше. — І вже з вдаваною щирістю додав: — Я тепер горло перегризу полковникові, коли він надумає вас переманювати.

Ніна Георгіївна звільнила лікоть і сухо сказала:

— Я не хочу вам заважати, пане сотнику. Я краще побуду в коридорі.

Сотник заметушився:

— Пробачте, я вас образив? Даруйте, аж ніяк не хотів цього. Я ще не знаю, хто ви будете, але ж чую чудову українську вимову. Який же може бути сумнів, що ви щира українка? Так хто ж має більше прав на ваше товариство — я чи якийсь Забачта?

— А куди ви прямуєте? Здається, вже недалеко Збруч, — сказала Ніна Георгіївна.

Сотник затримав видих, щоб не видати гіркого зітхання.

— Галичина теж Україна, зуміємо домовитись і з ЗУНР[7], кревні ж. А Петрушевич справжній диктатор: хочеш мати свою Україну — бий поляків! І його розуміють, не те що наші чортові дядьки.

— А кажуть, в Дрогобичі і галичани, й поляки виступають разом.

— Ну, то, мабуть, робітники. На місці видніше буде. Вам холодно? Візьміть мій кожух. Будь ласточка!

Він накинув на її круглі плечі кожух і притримав його спереду. Ніна Георгіївна холодно глянула на нього через плече. Сотникове обличчя стало хижим, жадібним. Вона мовчки розвела його руки й відійшла. Сотник почервонів, виструнчився, потім зірвав шапку, тріпнув своїм чорнявим чубом і, відвернувшись до вікна, запалив цигарку.

Ніна Георгіївна, мерзлякувато поводячи плечима, сіла на канапу, відкинулась у куток і зморено примружила очі, не перестаючи стежити за нервовими дрижками на смуглявому обличчі сотника.

Бутафорський костюм і дорогі цигарки все-таки не могли приховати в ньому селянського парубка. Це було видно і з його вузлуватих, хоч і енергійних, рухів, і з намагання показатися людиною культурною. Виходили такі найбільше з куркулів, а то й з підкуркульників, які родичалися з куркулями. Такі ставали найбільш надійною їхньою опорою. Ніна Георгіївна відкрила очі й, ніби продовжуючи свої думки, проговорила:

— Де ж я встану? Господи, що ж це буде? Нас можуть іще перестріти більшовики.

— У нас усе напоготові — не страшно, а вам раніше як у Єлисаветі вставати не можна. Ви куди прямуєте?

— До Одеси, — відказала вона не зразу.

— До Одеси? — звів брови Лец-Отаманів. — Там же французи й Добровольча армія.

— Але ж я чула, що ви вже спілкуєтеся з добровольцями…

— Чутки, і тільки. Переговори дійсно ведуться, але ще невідомо, чим скінчаться. — Видно було, що йому не хотілося про це говорити.

— Все одно я мушу їхати, — сказала Ніна Георгіївна з упертістю наївного дівчати, — ось телеграма, дивіться, мама присмертна.

— Тепер у нас має бути одна турбота — про неньку Україну. І чоловік ваш їде до Одеси?

— Якщо ви думаєте про того, хто наздоганяв ешелон, то це випадковий знайомий із міністерства… Йому до Києва треба.

— А чого ж він сідав у наш ешелон, коли ми їдемо в протилежний бік? — І він уважніше подивився на чемодани випадкової попутниці.

Ніна Георгіївна помітила це і ображено відказала:

— Значить, нам треба було сидіти на Знам'янці, доки б нас бандити Григор'єва пустили під лід?

За стінкою в командирському купе весь час стояв гамір, але зараз знявся вже справжній крик і разом зі стуком коліс заглушив її останні слова. Слідом за цим до купе відсунулися двері й на порозі з'явився Рекало. За ним стояв високий старшина в поліцейському кітелі, розгладжуючи на обидва боки вуса. У Рекала рудий чуб був закуйовджений, обличчя, засіяне ластовинням, лисніло. Огризком олівця він дзьобнув по коробці з-під сірників і гукнув:

— Петю, ходи сюди!

Але, помітивши даму, розплився в солоденькій посмішці й дзенькнув острогами на чобітках з низенькими халявками.

— Пардон, вибачаюсь, дозвольте зайти? Панові Світлиці, гадаю, теж можна. Прошу пані його не лякатися: це те, на чому Торрічеллі зажив собі слави, а на миру він був просто за станового пристава.

Світлиця, певне, не зрозумів Рекалового дотепу, бо вклонився з самовдоволеною усмішкою. Рекало, переступивши поріг, рвучко приклав руку до серця і з вдаваною урочистістю почав:

— Петю, о ти, нащадок Публія Корнелія, якому історія начертала… вибачте, накреслила увінчати перемогою нашу Першу Пуніческу війну з лаптями, — прошу не змішувати з паніческою війною, — мусиш зараз же розв'язати наші суперечки. Ти знаєш, хто такі наші старшини. Як не приблуда, так Світлиця. Пардон, як не приблуда, так падлюка.

Світлиця перестав розгладжувати вуса й засопів, але Рекало не звертав уваги:

— Візьмімо українців, Пищимуха — ні тіла ні духа, ну, ти та я, а старому Карюкові сняться відгодовані кабанці. Такий же і його синок — незакінчений піп Андрюшка. Отак і в інших частинах. От і скажи, тільки по щирості, може така армія вивісити жовто-блакитний прапор на дзвініці Івана Великого? У Кремлі?

— Дурниці верзеш! — роздратовано відказав Лец-Отаманів.

— От-от! А що ж тоді думали, коли починали війну?

— Думали й думають розумніші за тебе.

— Батько Петлюра, Винниченко? Вірю! — І він покрутив головою. — Де поділась доля-воля, бунчуки, гетьмани? Мазепа, Дорошенко, Самойлович молодий… Вистачить, кажеш, і Петлюри? Головонько моя бідна! Але зараз справа серйозніша. Так би мовити — державна нарада. Ходім. Пардон, пані! А ви знаєте що… — Рекало пристрасно подивився на Ніну Георгіївну, потім на себе у темне віддзеркалення вікна і, сумно зітхнувши, закінчив: —…на вас би гарно сиділа керсетка.

— Іди спати!

— Спати, зараз? Пшепрашем. Який щирий українець може зараз говорити про сон, коли доля неньки України упирається в таку серйозну справу? Правда, пане Світлиця?

— Так точно!

— От бачиш. Ходім! — І він потяг за собою Лец-Отаманова.

Сотник оглянувся на Ніну Георгіївну й проговорив уже лагідніше:

— А ви будьте як дома. Коли хочете, можете прилягти: до станції ще далеко.

2

У полковниковому купе, куди вони зайшли, було повно диму, гомону й старшин. На мокрій підлозі, під якою розхряпано вистукували колеса, валялись недогризки з ковбаси й лушпайки з померанців. Одяг на старшинах був такий же різноманітний, як і їхні розпарені й давно не голені обличчя.

Коли сотник ступив на поріг, голосніше за всіх кричав старий Карюк, з товстим носом і сивим їжачком на круглій голові. Він сидів поруч із полковником і сердито вимахував руками:

— Хіба це не гидота? Що не день, то й бійка, сварка, а то ще й гірше. Стріляйтеся собі надворі хоч до третього поту, а то у вагоні, де сторонні люди, пані молода.

— А що там за люди у вас у вагоні, пане Карюк? — запитав Лец-Отаманів. — Я давно вже хочу довідатись.

— Люди як люди, православні.

— Знаю це кодло, — сонливо проговорив із кутка молоденький старшина. — Поміщики з Полтави.

— А як поміщики, так і не люди? Раз попросилися, ну й хай собі їдуть.

— Ви б, може, і гетьмана Скоропадського підвезли?

— І Скоропадський також людина, як і ви, господа.

— Не господа, а панове, — перебив його похмуро Рекало.

— Я вже старий чоловік, господа, щоб…

— Панове, господин Карюк!

— Ну панове. Ви не чіпляйтеся до слів, як реп'ях до кожуха. Я такий же малорос…

— Не малорос, а українець.

— Ну українець, не один біс. Не бійтеся — кацапом не був і не думаю бути!

— Бий кацапів! — раптом крикнув і погрозливо завертів білками високий старшина з червоними очима під чорними бровами.

Полковник Забачта й другий старшина, що сидів навпроти з погонами капітана і Георгіївським хрестом на френчі, досі тільки презирливо посміхались, але після викрику хорунжого зі страшним прізвищем Сокира підвелися на ноги й запитали:

— Може, нам вийти?

— Про присутніх не говорять.

— Шкода, — сказав Лец-Отаманів, — а поговорити вже давно пора, а то нас у селі дядьки запитали: "Якої ви банди будете?" Ад'ютант образився, а відповісти нічого не зміг.

— І ти проковтнув мовчки, — огризнувся ад'ютант.

— Бо почув нарешті правду, — сказав Рекало, п'яно ухмиляючись.

— Коли тобі приємно називатися бандитом — не перечу.

— Я за істину. Тільки й чуємо — там повстали, там повстали. І хто ж? Наші селяни. А чому повстають? Кажуть, уже і станцію Комарівці захопили.

— І Комарівці? — зі страхом проговорив Карюк.

— Більшовики, а не селяни, — буркнув Лец-Отаманів.

— Чим би маля не тішилось... Нехай у Комарівці — більшовики, а в Браїлові, а в Смілі, у Мерчику, в Умані?..

— Але ж там уже заспокоїли.

— Авжеж, до нових віників пам'ятатимуть армію Директорії. Ми самі й робимо з них більшовиків. Мене тільки цікавить, кого ж тоді ми захищаємо від більшовиків.

— Дивуюсь, як тебе допускали викладати математику. Сміла та Умань — ще не вся Україна. Тридцять п'ять мільйонів...

— Чим би дитя не тішилось. Де вони, Лец? Хто був — і ті розбігаються. А вчора цілий полк перекинувся до червоних.

Лец-Отаманів наморщив лоба: це була правда — козаки цілими підрозділами утікали до Червоної армії або до партизанів, — і він нехотя відказав:

— Не тільки світу, що у вікні, ще знайдеться сила.

— Антанта, кажуть, обіцяє допомогти, — сказав старий Карюк. — Де ти чув, синку? Дав би бог!

Разом із батьком у дивізіоні служив і син. Він мав сизе від угрів обличчя і такий же товстий фамільний ніс.

— У "Трибуні" читав, — відказав молодий Карюк, запихаючись ковбасою.

— І Антанта допоможе, — сказав старий. — Це тобі Україна, а не яка-небудь Ісландія, де й трава не росте.

— Коли вже залишаться самі головорізи?

— У такій справі краще мати головорізів, аніж гнилих інтелігентів, таких, як ти.

— Дякую, Лец! Тоді давайте з'єднаємось із отаманом Григор'євим.

— Григор'єв не захоче, — обізвався із кутка молоденький старшина, — побоїться, що славне військо запорозьке розкладе його банду.

— У Григор'єва програма: сюди круть, туди верть — гуляй, смерть, — сказав молодий Карюк.

— О, знову за політику, — невдоволено буркнув старий Карюк.

— А наша програма для тебе ясна, Андрію? — спитав Лец-Отаманів. — Тільки що ми чули програму твого батька. Для нього "все люди человеки", а для полковника Україна — німецька вигадка.

— Вигадка! — Лец-Отаманів зарипів зубами. — Чому ж ви тоді їй служите?

— Я служу силі, яка воює з більшовиками, пане сотнику, — відказав полковник. — Ви задаремно, панове, витрачаєте час. Давайте краще пити. Всі ми однаково вопрошаемо: "Куда, куда вы удалились?.." Пошукаємо на дні, — і він опустив кухоль у цеберку.

— Ні, не однаково! Я — за самостійну Україну! — вигукнув молодий Карюк.

— В саму точку! — підхопив Рекало і затяг:

Уже років двісті, як козак в неволі

Понад Дніпром ходить...

— Перестань густи! — роздратовано сказав Лец-Отаманів. — Чуєш, що каже Андрій: за козацькі вольності, за Україну для українців!

— Які виганяють панів з маєтків, а ми їх переховуємо в штабних вагонах.

— Бий панів! — викрикнув істерично молоденький старшина з блідим перекривленим обличчям, силкуючись виборсатись із кутка. — Бий їх! — і вставився червоними очима в старого Карюка.

— Замовкни, Пищимухо! А ти, Рекало, мабуть, не на ту ногу сьогодні встав.

— Істина, Лец, превише усіх благ.

— А що таке істина? Сам Христос не міг на це відповісти.

— Треба було йому в Рекала спитати, — пхекнув молодий Карюк.

— Правильно, Андрію. Істина — це те, на що ми намагаємось закривати очі, а теоретично — гармонія мого суб'єктивного відчуття з об'єктивною дійсністю. А об'єктивна дійсність, панове, говорить, що до ідеї самостійності народ байдужий. Зібралась нас купка…

— Щоб відродити націю. Слава хоробрим!

— А нація хоче не війни, а федерації з Совєтською Росією. Тоді нам ніякий біс не страшний. Нічого закривати очі: більшовицькі гасла для народу реальність, а наші — абстракція. А на цій підставі моє суб'єктивне відчуття говорить, що для селян ми чужорідне тіло, значить — банда. Перейшло з італійської мови і означає — зграя контрреволюціонерів.

— Почекай, не сьогодні-завтра нас визнає Антанта, тоді ми покажемо їм революцію.

— Визнає і до серця притисне, аж сік з нас потече. У це я вірю, Андрюшо! — І Рекало підніс над головою кухоль. — Гаразд! Вип'ємо за самостійну Україну.

— На колесах! — буркнув ад'ютант. — Кажуть, уже й Київ…

— Що, що Київ? Здали? Брешеш, чортів циган! Ти чуєш, що він каже, Лец?

Лец-Отаманів дивився в темне вікно. Тонкими пальцями він стискав скроні.

— Чую!

— Куди нас везуть? — враз істерично закричав Пищимуха. — Я йшов до армії, щоб тільки скинути гетьмана. Залишив дружину, дитину без хліба, без грошей. Що з ними? А може, їх уже розстріляли, повісили… — І він закрутив головою. — За що? Я ніколи не був контрреволюціонером. Чуєте, чорти, дияволи, де наша Україна? — Він зірвався на ноги і вхопив зі стінки карабін. Ад'ютант штовхнув його назад у куток:

— Колька, кинь, дурень!

— Хто дурень?

— Заберіть у нього карабін.

— Кинь, говорю тобі, а то в ухо дам!

— Хто дурень, я — дурень?

І він підкинув до ока карабін.

Полковник Забачта вмить зірвався й боязко схопив карабін за ствол.

— Перестань, Колю!

— Геть з дороги, найманцю! — крикнув Пищимуха, штовхаючи стволом полковника в груди. — Тобі ще буде куля, а перша — циганові.

Старшини зірвались на ноги, а старий Карюк упав накарачки, і в цей момент луснув постріл. Але Рекало ударив кулаком по карабіну раніше, ніж Пищимуха встиг спустити курок. Куля посадила чорну крапку над дверима й хуркнула в коридор. Пищимуха кинувся тепер на Рекала, але ад'ютант згріб його під себе й притиснув до канапи.

— Задушу, мерзотнику! — кричав він, тискаючи його коліном.

Кричали й інші старшини. Карюк уже підвівся з підлоги, і, намагаючись вислизнути з купе, похапцем обтрушував свою рипсову курточку й пискливо прискав на всіх:

— Маєте розвагу. Ганьба яка! Зо дня в день живеш під кулями, а командир милується. Нема, щоб про діло хоч раз поговорити як слід, а вони про політику розвели теревені!

— Ну, а ви про що хотіли?

— Для чого мене кликали? Щоб нарешті щось вирішити з цими щоденними пиятиками, бешкетами.

— Правильно, пане Карюче, — поблажливо посміхаючись, відказав Забачта. — Ви на мене покладаєтесь?

Карюк, як заєць, закліпав очима, але інші зняли галас. Навіть Пищимуха підхопився й знову замахав карабіном:

— Забачті доручати горілку? Пропив Росію… Протестую!

Заспокоїв усіх сотник Рекало.

— Панове, — сказав він так, ніби виступав на засіданні малої Центральної Ради, — понеже ми служимо в запорозькій армії, значить, і

звичаї у нас мусять бути запорозькі, а звідсіля все, що торкається нашого коша, підлягає тільки постановам Ради. Почитайте Кулішеву "Чорну раду" — і ви побачите. Згода?

— Що згода?

Закінчити не дала раптова зупинка, від чого всі полетіли на передню стінку, а Карюк знову опинився на підлозі.

— Що це?

— Що трапилось? — заговорили злякано разом усі.

— Стали!

— У степу?

— Перервався ешелон!

Усі вискочили з вагона до тамбура. Лец-Отаманів, пробігаючи повз своє купе, зупинився й постукав. Із-за дверей почувся голос Ніни Георгіївни:

— Будь ласка, це станція?

— Не може бути, я зараз узнаю, ви не турбуйтеся.

— Я вигляну. Може, повернутися ще можна.

— Надворі ніч. Можливо, Одеський полк. Будь ласка, сидіть спокійно!

Захопивши із купе карабін, сотник вискочив. За дверима на нього оскаженіло налетів вітер і шпурнув гострим снігом в обличчя. Сотник зупинився. Біла піна хуртовини, мов об берег, билась об вагони і зі свистом носилась у темному полі. З боку ешелону блимав якийсь вогник, туди хутко стікались темні постаті. Лец-Отаманів стрибнув із приступок і застряв по коліна в снігу.

3

Вогник горів у будці стрілочника. Ешелон зупинився на роз'їзді, звідкіля розходилися колії: одна — на Смілу, друга — на Єлисавет.

— Так у чім же справа, чому стали? — допитувався хтось.

— Машиніст заявляє, що зіпсувався паровоз.

Роз'їзд був у шести верстах від Знам'янки, де могли вже бути червоні. Із Єлисавета паровоз може бути тільки на ранок, а із Сміли теж кудись вирушив Одеський полк.

— Бреше машиніст. Більшовицькі штучки.

— А як ти перевіриш? Уже пробували духу давати, божиться.

— Кулю йому!

— А потім ти поведеш?

— А от ми зараз пошукаємо машиніста, — сказав сотник.

Лец-Отаманів, поринаючи в снігу, побіг повз вагони назад. У теплушках, набитих козаками, чадили добіла розпалені печі, а довкола них купками сиділи й звисали з примісток розпарені козаки.

У перших двох вагонах, добираючи міцних слів, ляпали картами, і на голос сотника ніхто навіть не озвався. У третьому вагоні в кутку на примістці до козацького реготу вплітався писк жіночих голосів. З появою в одсунутих дверях сотникової голови хтось прицикнув на примістку й сердито вилаявся:

— Тут їздові, засуньте двері!

Двері перед самим носом заскиглили на блоках.

— А це яка команда? — зупинившись біля п'ятого вагона, уже роздратовано запитав Лец-Отаманів.

Купка козаків, скинувшись на голос сотника, похапцем щось прикрила собою, але Лец-Отаманів устиг примітити на підлозі штуки різної мануфактури. Щоб скорше позбутися непрошеного гостя, один козак у добрій бекеші вибіг на двері й запобігливо відказав:

— Телефоністи, пане сотник. Що, машиніста? Я трошки знаюсь на цьому, тільки, може, краще хто інший. Ось тут поруч кулеметники, спитайте.

— А Кавуля не знає?

Рябий, з одним оком телефоніст Кавуля совався, як на черені, по мануфактурі і, вилупивши роз'їдене димом око, хрипло відповів:

— Я не з таких. Богиня — цей може.

— Ну тоді, Богиня, біжи зараз на паровоз. А ви будьте напоготові: все може бути.

Телефоніст у бекеші ніяково потоптався на дверях і, щось шепнувши до Кавулі, зіскочив у сніг.

Лец-Отаманів нарешті підійшов до дверей останньої теплушки. Він хотів їх відсунути, але двері не піддавались. За дверима хтось читав уголос. Лец-Отаманів напружив слух.

— "...Перше — визнання Директорією радянської влади на Україні, — чулося із-за дверей, — друге — гострий нейтралітет України в активній боротьбі проти військ Антанти, Денікіна, Краснова й поляків; третє — активна боротьба з контрреволюцією. Цей стан прийнято вашою надзвичайною місією й передано по радіо російським радянським урядом як нам, так і Директорії. Ми вже погодились на цю платформу і на перенесення переговорів до Харкова..."

Лец-Отаманів стояв під дверима мов приголомшений. Він водночас відчув і приплив якоїсь несподіваної радості: "Може, справді вже до чогось домовилися, кінець війні, кінець блуканню?" — і в той же час уколола образа, що він, старшина, не відає, що твориться в Директорії, волею якої вони блукають у снігах, а які-небудь козаки... Але з яких же це джерел? Сотник нервово застукав у двері.

— Хто там?

— Це я, командир батареї.

За дверима метушливо залопотіли паперами й зачовгали по підлозі повстяками. Нарешті двері відсунулися. Козаки майстерно робили вигляд, що зайняті нищенням "унутрішнього ворога".

— Бунчужний, і ти тут? — запитав здивований сотник.

Огрядний, у гарно пригнаній шинелі, бунчужний, з довгими козацькими вусами, замішано відповів:

— Кулемети провіряємо, пане сотнику.

— А що це ви читали?

Козаки перезирнулись.

— Словесністю займалися, пане сотник, — знову відповів за всіх бунчужний.

Лец-Отаманів ображено шарпнувся:

— Словесність різна буває. Це в газеті було чи прокламація? Де взяли?

— А-а, то Кудря щось там чув на Знам'янці, брехні якісь, ніби переговори… Хто там захоче з нами балакати!

— Дай сюди!

— Що, папірець? Хлопці, де вона, та бомажка?

Кароокий козак, що допомагав молодій пані сісти у вагон і якого бунчужний назвав Кудрею, з глузливою посмішкою сказав:

— Скурили вже.

— Скурили вже, анахтеми!

— Хіба вони, пане сотнику, розуміють, що такі речі треба берегти? Може, й начальствові цікаво знати.

— Не прикидайся дурником. Ми ще з тобою побалакаємо. Хто був із вас машиністом?

Виявилось, що ніхто паровоза не знає, а може, й не признавалися.

— Тримайте кулемети напоготові. Всіх підняти!

Сотник сердито грюкнув дверима й пішов далі, щоб разом перевірити й варту. Позаду з вагона почувся дружний регіт. Цей регіт ніби стьобнув його батогом. "Оце така свідомість? Хіба тільки йому самому потрібна Україна?" Стало обидно до сліз, і сотник уже просичав:

— Борці, називається, за визволення… Потрібна їм та нація, як мені ложка уві сні. Кожуха та повстяників казенних пару — це подай, а потім: "Бувайте здорові, моя хата скраю".

— Вартовий!

Вітер підхопив його сердиті вигуки, кинув на платформи, де стояли, задравши задубілі голоблі, вози і гармати, відніс по той бік у степ і змішав із посвистом дикої віхоли.

— Вартовий! — ще раз крикнув сотник уже біля темних теплушок, де гримали об підлогу копитами коні, але у відповідь ніхто не відгукнувся.

— "Гаразд же, ви в мене будете знати, що таке армія Директорії. Досить панькатись: або — або!"

4

У самому хвості ешелону несподівано виявився ще один класний вагон. Всі його вікна блимали в темноту жовтими плямами. Сотник здивувався:

— А це що?

Він уже хотів занести ногу на приступки, як раптом із-за вагона показався силует жінки. Вона, уздрівши сотника, кинулась до нього. Слідом за нею вискочило двоє козаків.

— Ох і бігає ж, стерво! — крикнув один, але, помітивши знайому із султаном шапку сотника, вони зупинились, як пара вовків, і потім хутко зникли за вагоном.

Лец-Отаманів навіть не міг зразу зміркувати, що трапилось. Біля нього стояла обліплена снігом, у короткій шубці Ніна Георгіївна. Вона вся дрижала, мов шибка від вітру, і мовчки інстинктивно хапалась за його рукав.

— Що з вами, Ніно Георгіївно? — нарешті запитав сотник, обома руками стиснувши її лікоть. — Де ви взялися?

— Я, я... хвилиночку...

Біла випушка, припорошена снігом, високо здіймалась на її грудях. Вона дихала, як загнана козуля. Нарешті проговорила:

— Я хотіла пошукати в останніх вагонах свого знайомого, а двоє козаків...

Вона не договорила: її душили сльози.

Лец-Отаманів глянув на ріг ешелону і враз пригадав. І тоді були ці ж самі козаки, на роз'їзді біля Крюкова. Там ешелон надвечір став на запасну колію, і від цього хвіст його губився в темноті.

Того вечора сотник вийшов на колію, яка зникала в білій далині, і поринув у спогади. Згадувалися дні, коли ще він учився в сільськогосподарській школі, згадувався гурток "щирих", читання віршів

Івана Мазепи, суперечки про майбутні шляхи України, мрії про гетьманів, про козацькі жупани… І от тепер реалізація тих далеких мрій!

Ніч уже заходила в суміжний чагарник, навіваючи сум, холодний, як сніг, що падав йому на обличчя. Гнітюча тиша скрадала в пухкому снігу повільні кроки. Нараз у корчах почулися голоси, потім крик:

— Іди за нами! — і слідом брудна лайка.

— Куди ви тягнете? — закричав інший. — Це ж у яр… Ну, ведіть мене до вашого командира. Що я такого зробив? Я хотів проїхати…

Голос дрижав і був на грані плачу, але другий, грубий і владний, знову крикнув:

— А може, ти шпигун який більшовицький!

— Вигадаєте! Я їх і в очі не бачив… Ох, рятуйте!

Лец-Отаманів звик уже до таких картин у своїй армії, але чому біля самої станції, де могли почути селяни? Він вихопив револьвер і, чіпляючись за кущі терну, побіг до яру. Тому, хто кричав, певне, заткнули вже рота, і він тільки безсило мукав.

Вистрибнувши на галявину, сотник владно закричав:

— Стій!

Двоє козаків від несподіванки випустили третього, цивільного, і він, цупко тримаючи дорожній саквояж, ляпнув на сніг. Лец-Отаманів підійшов ближче. Його обличчя поруч із стволом нагана було, напевне, настільки лютим, що двоє козаків, Кавуля й Береза, враз виструнчились.

— Це що таке? — запитав їх сотник, тикаючи наганом у цивільну спину на снігу.

— З буферів зняли! Мабуть, шпигунський агент.

— Пане командире, — заволав, підводячись із снігу, миршавий чоловічок із ріденькою борідкою. В рудому волоссі білів сніг, як пташиний послід у бур'яні. — Який з мене шпигун? Я навіть не знаю, з чим його їдять. Я собі знаю шити шапки.

Презирлива гримаса перекривила обличчя Лец-Отаманова.

— Лазите тут…

— Два тижні валяюсь на станціях.

— Куди ви його тягли?

— До штабу, пане сотнику, — відказав Береза, уже осмілівши. — А він тікати.

— Пане сотнику. Ну, скажіть скільки, я заплачу двічі. Мені тільки до Балти.

— Воювати треба, а не забивати станції.

— Хіба без мене вже не обійдуться на війні?

— Обійдемось! — Повернувся і пішов.

Ні благання шапкаря, які чулися ще довго, ні постріл, що пролунав потім із яру, його вже більше не турбували. Але зараз до цих хлопців у нього спалахнули скажені ревнощі. Він пожадливо глянув на

переполошену Ніну Георгіївну, потім знову на ріг вагона і з погрозою сказав:

— Хай тільки посміють... Ні, ви не бійтеся...

— Я не знаю, як вам дякувати. Ви тільки подумайте, що б вони...

— Даруйте, пані, ґречність не вживається з війною.

— Але ви врятували мене, пане сотнику!

— Ну, облиште, заспокойтеся.

— Тепер мені не страшно.

— Ви і в цьому вагоні питали?

— Я не могла відчинити дверей. Але б він сам вийшов пошукати.

Вітер метав її запашне, з тонким ароматом волосся, що вибилося з-під шапочки, і кидав, як гаряче проміння, до нього на обличчя. І сотника раптом, мов пломінь, охопило нестримне, жагуче, повне буйної сили бажання притиснути цю беззахисну, крихку, як сніжинка, пані до своїх грудей, затопити ласкою, завихритись по степу й разом із диким вітром зірватися з долу й розтанути в імлі.

Він з силою хруснув усіма пальцями і, задихаючись, безладно залепетав:

— Заспокойтеся, Ніно Георгіївно, ну я вас прошу, ну я прошу...

Рука, здригаючись під бешметом, як шина, наблизилась до її талії, але Ніна Георгіївна, в'юнко зігнувшись, зробила крок назад і з

переляканим видом втупила очі в сотника. Він, важко дихаючи, ступив за нею, але раптом увесь зсудомився, рвучко повернувся до приступок і, потужно витискаючи із самого низу хрипкі слова, проговорив:

— Хочете зайти до цього вагона? Може, знайдемо його...

Вона, вагаючись, вистрибнула на приступки і взялася за холодну ручку дверей. Вітер з дикою силою схопив її сукню і, мов хмару диму, закружляв у жовтих блисках. Пара стрункіх ніг в тонких панчохах на мить вималювалась перед очима Лец-Отаманова, мов два язики рожевого полум'я, і знову опалила його мозок. Сотник, уже не володіючи собою, теж стрибнув на приступки і з силою притиснувся до круглого плеча Ніни Георгіївни. Під їх напором двері розчинились, і вони опинилися в освітленому коридорі. Від образи в Ніни Георгіївни обличчя вкрилося червоними плямами.

— Чим же ви відрізняєтесь...

— Хто там? — перебив її голос із купе.

Лец-Отаманів, закусивши до крові нижню губу, обмахнув долонею, мов хусточкою, зашаріле обличчя й, вслухаючись, в якому купе бубоніли голоси, відказав:

— Я комендант ешелону!

— Ну, так що вам тут треба? — знову проговорив, але вже інший голос із середини купе.

Сотник зніяковів.

— Я хочу знати, по якому праву...

— По якому праву ви стирчите в степу й затримуєте нас?

— По якому праву…

— Що ви там мимрите? — бубонів той же голос так, ніби сварився через стінку з дружиною. — Питаю — значить, відповідайте.

Лец-Отаманів, щоб не здатися смішним в очах Ніни Георгіївни, оглянувся й хотів скорчити задерикувату гримасу, але замість цього губи розтяглися в таку кислу посмішку, що Ніна Георгіївна вибрала за краще розглядати наказ Директорії, що білів на стінці вагона.

Ніжна й полохлива, вона, мов голубка, жмурила свої короткозорі очі й водила ними біля самого наказу, ніби намагаючись піймати жовтого зайчика, що дрижав разом із вагоном від напору сердитого вітру.

Лец-Отаманів, почуваючи себе дурником, спалахнув.

— Нарешті я повинен знати, — уже сердито викрикнув він, беручись за двері, — хто їде в цім вагоні?

— Редакторе, прожени його до… Чуєш? — відказав, не міняючи тону, той же голос.

Ніна Георгіївна ще пильніше почала приглядатись до об'яв Директорії. Але хтось інший упівголоса відказав:

— Незручно, пане Тодосю. Зайдіть, пане комендантe.

— Ви самі?

— Я з дамою, але…

— Але чому ж ви не сказали зразу про це? — безцеремонно перервав його все той же сердитий голос, що виходив із нижньої канапи. Голова цього пасажира ховалася в тіні, а на світ були виставлені тільки ноги в смугастих штанях з брудною бахромою. З верхньої канапи, як гарбуз через тин, звисала руда, зовсім кругла голова, притиснута до волохатих грудей. Шиї буцім зовсім не було, бо сорочка, що прилипла до широких плечей, закінчувалась вузьким пружком з жовто-блакитною стрічкою аж коло самих маленьких вух і круглого, як тельбух, вола. З другого боку на канапі сиділо двоє пасажирів в європейському вбранні. Тверді комірці були пов'язані галстуками з українськими узорами.

На столику стояла бляшанка з-під сардин і лежали шматки чорного хліба, а на підлозі — пляшки з черепом на ярлику, що виднівся крізь зелене скло. Декілька пошматованих газет "Трибуна" та плетені кошики на поличках робили враження, що в купе їдуть звичайні пасажири.

Візитом Лец-Отаманова зацікавився в першу чергу пасажир із круглою головою, що звисала з канапи. Він направив на сотника щілинки своїх очей і, не міняючи пози, запитав:

— Ви щось хотіли, пане комендантe?

— Дозвольте…

— А пані чого там буде стояти? — пробурчав другий роздратований голос. — Кличте її сюди та не стовбичте перед носом.

Голова, схожа на гарбуз, ткнулась униз і на диво тоненьким голоском лагідно проговорила:

— Тодосю, пане Тодосю, та почекайте. От темперамент, а читаєш — такий ліричний, як вареники в маслі. Вибачте, пане, як вас?

— Сотник! — відповів випрямляючись Лец-Отаманів.

— Ну, то й Богдан Хмельницький був сотник. А це наш славнозвісний, ви, може, і не догадуєтеся...

— О, прорвало на біду Загнибіду, — знову буркнув пасажир з нижньої канапи.

— Чуєте? І зразу тобі в риму. Талант! Хоч би й не відав, що це, можна сказати, гордість України, а серед цілого б ярмарку пізнав. А ви що хотіли, голубчику?

Сотник недовірливо глянув на нижню канапу, на торочки з холош і, ще вище підіймаючи голову, спитав:

— На Знам'янці відстав один старшина. До вас не сів?

— Не було. До нас нікому не можна.

Лец-Отаманів зирнув на пані, яка прислухалась до розмови з коридора.

— А що це за вагон?

— Е-е, голубчику, це не просто собі вагон, а, можна сказати, доля, еге, доля України. Це, голубчику, мі-і-сі-я. Дипломатична місія до французів в Одесу.

Лец-Отаманів мимохіть утяг голову в плечі.

— Місія, — ще раз сказав той же дипломат і зажував губами, над якими висіла пара схожих на обтріпані віники вусів. — От поїзд стоїть, а ви знаєте, голубчику, що зараз від нашої подорожі, можна сказати, залежить усе. Та ви сідайте.

— А де ж дама ваша? — промимрив з кутка все той же надтріснутий, хрипкий голос.

— Просіть, просіть. А хто вона така? Бо, знаєте, — тут державні справи. Щось ляпнеш, а воно, може, секретне, чи пак таємниче, по-нашому.

— Це моя… — відповів давлячись сотник уже голосом, який навіть самому йому видавався приниженим, — вона щира українка.

— О, так прошу, просимо, — заметушився дипломат на верхній канапі.

Лец-Отаманів виглянув до коридора й проговорив:

— Ніно Георгіївно, зайдіть.

Ніна Георгіївна охоче переступила поріг. З її появою два дипломати, що мовчки сиділи на канапі, сонливо кивнули головами і неохоче посунулись, але коли вона звела на них свої блакитні очі з довгими віями, дипломати поспішно підвелися:

— Просимо!

— Просимо, пані!

Ще більшу метушливість виявив дипломат, що сидів на верхній канапі. Він незграбним рухом опустив ноги і, хутко зажувавши губами, ніби гикнув:

— Ой, той, пардон. Ви, пані, трошки сядьте в профіль, доки я… Знайомтесь. Ото наш, прошу, відверніться ще трошки… наш відомий професор і міністр, пан…

— Потуга, — подаючи руку, сам назвав себе смуглявий пасажир із блискучими очима. Він мав сухе обличчя і золоті окуляри на довгому носі.

Другий дипломат був із плескатим, невиразним обличчям і весь сірий, як і його костюм.

— Пан редактор нашої центральної газети, — рекомендував, упоравшись із туалетом, дипломат і грузько стрибнув на підлогу. — Познайомились? А я, голубчики мої, якщо хочете знати, кооператор Загнибіда. Як казав один поет: біда, коли заговорить Загнибіда. Настоящий хахол. Моє вам шанування. А що ж це наш славетний Тодось… Пане Тодосю.

— Зліз уже? — промимрив той же голос. — Господи, коли ти нарешті укоротиш йому віку.

— От темперамент! Вибачайте, панове, це — наша знаменитість.

— Загнибіда, не застуй мені сонця. Сядь!

Кооператор по-ведмежому присів на краєчок канапи і все так же запобігливо договорив:

— Це він про вас, пані. "Не застуй сонця". А! Це ж, панове, наш бард революції, наш славетний пан Тодось.

— Ви, може, підведетеся, Микито Опанасовичу. Знаєте, етикет, пані може подумати, що ми якісь мужлани.

Ніна Георгіївна, почувши сердитий голос із кутка, зніяковіла і хотіла вже повернути назад, але коли Загнибіда запобігливо заметушився перед канапою, поважно повторюючи прізвище відомого поета, вона розгублено опустилась на канапу і втупила свої очі в темний куток з

такою цікавістю, ніби звідти мало з'явитися сонце. Те ж саме відчував і Лец-Отаманів. З паном Тодосем він зустрівся вперше, але його образами, його лірикою, його журбою жив уже з перших шкільних років. Ніна Георгіївна, як пані, могла чекати, що з нею пан Тодось сам заговорить, як мужчина, але Лец-Отаманові на це нічого було сподіватись. Він сам мусить не тільки повести, а й запам'ятати розмову, щоб її потім передавали із роду в рід і його нащадки. А може, пощастить ще й довідатися, що зараз творить поет, і бути першим вісником для інших. Лец-Отаманів думав, з чого почати, аж доки кооператор Загнибіда не просунув свою голову в куток і щось шепнув до пана Тодося.

— Тільки, будь ласка, не дихай на мене, я й так п'яний, — проговорив із кутка Тодось, соваючи ногами. — Перепрошаю, панове!

За цим із темної смуги на світло висунулося заспане, волохате, з розкуйовдженою бородою й зачіскою кругле обличчя. Старенький його піджак на зім'ятій сорочці, як і штани, був одного кольору й вигляду з його нечесаною головою і зім'ятим обличчям. Лупаючи заспаними червоними очима, Тодось обвів купе, зупинився на мить на обличчі пані, брови заворушились, потім черкнув поглядом по сотнику й втупився у вікно:

— Дме?

— Так, завірюха страшенна, — раптом втративши голос, ледве відповів Лец-Отаманів, але вигляд Тодося збентежив його. Він навіть подумав, що їх дурять з нудьги.

— А чого ви стоїте? — все ще лупаючи сонними очима у вікно, буркнув Тодось.

— Вибачте, може, ми заважаємо? — запитав уже більш вільно Лец-Отаманів.

— Поїзд чого стоїть?

— Пробачте, паровоз зіпсувався.

Тодось скривився, але, мабуть, не з причини зупинки.

— Там зосталося що-небудь? — спитав уже в кооператора.

У цей момент вагон здригнувся, всі нагло клюнули носами і колеса пронизливо завищали під підлогою. Лец-Отаманів і Ніна Георгіївна зірвалися з місця і разом вибігли до коридора.

— Вибачте, ми до свого вагона.

— Чекайте-но, ви ж не встигнете, а пані й зовсім загубиться в снігу, — проговорив професор.

Ніна Георгіївна збентежилася:

— Там речі мої, я навіть не встигла замкнути чемодан. Побіжимо, прошу вас.

Але поїзд смикнувся, зарипів і покотився прискореним ходом.

— Ну куди вам по такому снігу, — сказав Лец-Отаманів, — а за речі не турбуйтеся. До купе ніхто не зайде.

Вибачте, — проговорив він уже до дипломатів, — до першої станції будемо у вас.

— А, будь ласка, хоч і до Одеси.

5

Ніна Георгіївна все ще не могла заспокоїтися, нервово м'яла хусточку в руках і слухала вже неуважно. Загнибіда тупо дивився в темне вікно й чухав потилицю:

— Одеса, ой, Одеса. Біда нам буде, пане Тодосю, з вашим темпераментом. Ви хоч завтра перепочиньте від чарки, а то французи — хай вони зашморгнуться — дуже вже тендітні.

— Начхать мені на французів, — відповів Тодось. — Україна двох ваших Франції варта.

— А поки що вони на нас чхають, ой чхають, та ще й вимагають, щоб їм на здоров'ячко казали.

Лец-Отаманів устиг уже оволодіти собою і, запаливши цигарку, запитав ніби між іншим:

— А з цих переговорів вийде щось?

— Бог його святий знає, — відказав Загнибіда, чухаючи вже волохаті груди, — бог його знає. Полковник їхній, Фрейденберг, такого заспівав, що й гай-гай. Ви, каже, більшовики. Еге. Більшовики, каже, та ще й другого сорту, по-нашому — гатунку. Володимир Кирилович десь там ляпнув для годиться два слова про землю для селян, і вже вчепилися. Тепер в одну душу: пан Винниченко — більшовик. Геть його з Директорії!

— Володимир Кирилович навіть зареготав, як почув про це, — сказав скрипучим голосом професор. — Доручив передати французам, якщо вони цього бояться, нехай приїдуть і подивляться на наш режим, тоді, каже, напевне заспокояться.

— Вигадали теж, що ми розстрілювали добровольців[8]. За умову, що склали з німцями, присікались. Але найбільш обидно за нашого батька Петлюру.

— А хіба що? — насторожено спитав Лец-Отаманів.

— За бандита вважають нашого батька отамана в Європі, — зітхнув Загнибіда.

— Самі вони бандити!

— Їх нікому судити, голубчику. А доки Петлюра буде в Директорії, не хочуть підписувати умови. Ну не харцизи? А третього так просто щоб коліном з Директорії. Надто, кажуть, Бахусові уклоняється. Що й казати, пан Андрієвський таки козацького роду: п'є горілочку, як воду.

За кожною новою фразою Загнибіда дряпав короткими пальцями або потилицю, або живіт, ніби вигрібав із цих місць свої мислі.

— Не знаю, панове, як ви, — продовжував він, орудуючи вже обома руками, — а я вважаю, що це вже недалеко і до втручання в наші внутрішні справи.

— Та ви, пане Загнибіда, маєте аналітичний розум, — сказав редактор, лукаво підморгнувши до професора.

— А ви думали. Загнибіду не проведеш. Це так і список членів Директорії захочуть, щоб їм подавали на затвердження.

— Так це ж їхня перша вимога.

— О, чуєте? Я ж кажу, що вже й до втручання недалеко.

— А як відносно добровольців?

— От і про добровольців, і про поляків. В одну душу, щоб ми склали з ними угоду, а за це вони, мовляв, постачать нам амуніцію для армії. Аж на триста тисяч армії! Тільки бийте більшовиків, кажуть. Що ж, добре. На це можна згодитись. Погано, правда, що під їхнім командуванням і разом з нашими новими союзниками. Ну, це ще не так страшно, а от щоб ми просувалися посередині між поляками й добровольцями — це вже гірше, позаяк свою власть ми можемо наставляти тільки там, де пройде наша армія.

— Поляки, звичайно, підуть по Правобережжю, — вставив професор. — Од можа до можа.

— Так воно й буде, а добровольці — мабуть, через Донбас.

— А нам нехай залишається Золотоноша й Глухів? — спитала, нахмуривши брови, Ніна Георгіївна.

— Виходить!

— І ви гадаєте, що Директорія піде на такі умови?

— Дія, пані, обумовлюється завжди становищем, — озвався професор. — Та більшовики вже розголосили, так що це не є вже таємниця. Попередня угода уже з місяць як підписана з командуванням союзників і денікінців. А зараз ви самі бачите, яке створилось становище, треба на все йти, щоб урятувати Київ.

— Чому?

— А де ми візьмемо кулемети, гармати, навіть звичайні рушниці? Тільки в Антанти. Вони це добре розуміють, ну й зволікають, щоб більше виторгувати.

— А коли вони нарешті визнають уряд УНР? — спитав Лец-Отаманів, якого ця дипломатична гра починала дратувати.

— З цим вони не дуже поспішають. Давай їм контроль. Контроль над фінансами, над залізницями. Ми досі не погоджувались.

— І надаремно! За право називатися європейцями треба платити, — буркнув Лец-Отаманів.

— О, і я так кажу, — підхопив Загнибіда. — Нічого страшного. Років п'ять-десять покрекче Україна, а там дивись, добалакаємось з турками чи зі шведами, як робили колись гетьмани Дорошенко чи Мазепа, і коліном мусью.

— Україна, панове, найкраща база для наступу на Москву, найкраще забезпечення флангу і тилу Донської і Добровольчої армій. Ми ж добре розуміємо, що для Антанти особливо важливо заручитися співробітництвом з Україною. Треба бути дурнями, щоб продешевити.

— Зате, коли б підписали умову, зразу б, матері його біс, одержали б аж два мандати до Ліги націй. А там уже стоїть питання про визнання нас.

— Ще тільки визнання? — здивувався Лец-Отаманів. — А чому ж у газетах пишуть про це як про факт уже майже оформлений?

— Як підпишемо умову, то й буде оформлений. Доки що торгуємося, хоч, звичайно, приємніше б оце котити замість Одеси в Женеву, але що ж ти зробиш. Скачи, враже, як пан каже. А головне, не хочуть і слухати про які-небудь гарантії визнання.

— Що ж вони кажуть?

— Найкраще визнання, кажуть, — факт підписання такої умови.

— А про кордони з поляками?

— А щодо кордонів з поляками, так, будьте певні, кажуть, що ми вас з ними помиримо.

— Галичину вже пообіцяли полякам, — сказав редактор. — Водять за ніс!

— От бачите! А з добровольцями ще краще придумали. "Про автономію ви, — кажуть, — і самі добалакаєтеся". — "Про яку автономію? — питаю. — Самостійна держава!" Сміється, лиха личина. "Ви ж, — каже, — надто маленька держава, щоб самостійно існувати". — "Отуди к бісовому батькові, — говорю. — Як же це так? Про що ж ми балакаємо? Тридцять п'ять мільйонів народу, та це ж більше за вашу Францію, — кажу, — а ви так із нами поводитесь". Так кинувся заспокоювати. Хотів було його згребти під себе, та думаю: задавлю ж одним духом. Хай йому трясця, щоб за нього та ще гріх на душу брати!

Ніна Георгіївна облишила вже терзати свою хусточку і слухала з напруженням. У неї навіть змінився вираз обличчя: зникла дитяча наївність, навпаки, воно враз ніби постаріло, риси загострились, лоб перерізала глибока зморшка, і здавався недоречним на цьому обличчі навіть легенький пушок пудри, як нарядна шапочка і муфта — неприродними. В купе сиділа вже допитлива, енергійна і смілива жінка, із тих, що самовіддано йшли на барикади, на смерть. Час від часу вона зиркала на присутніх і ніби дивувалась, що обличчя редактора і професора залишалися спокійними, чуючи страшні речі — Україна розпродувалась з молотка Франції, Англії, Америці. Розпродувалися надра, ліси, залізниці, народ, навіть переконання. Пан Тодось підпер голову долонями й мовчав, схилившись на столик, сотник Лец-Отаманів розгублено водив очима по дипломатах. Плечі його опустились, обличчя посіріло. За вікном сивими пасмами метляла завірюха. Ніна Георгіївна важко зітхнула:

— Мені здається, панове, такі переговори — ганьба і для уряду, і для цілої нації.

Професор кисло посміхнувся, а редактор відказав:

— Більше того, за законом з 28 січня Директорія без санкції трудового конгресу не мала права укладати з другими державами договорів, які б накладали на український народ ті чи ті обов'язки.

— І ніхто не протестував?

— Звичайно, протестували, — сказав професор. — Усі соціалістичні партії висловилися за негайне припинення будь-яких зносин із французами.

— І цілком правильно, — ствердив і пан редактор. — Завше етична, певна й незмінна, загалом єдина природна орієнтація — це на свою націю.

— Будемо казати — на хахлів, — двигнувши підборіддям, вставив пан Загнибіда.

— Так, — погодився й професор, — це єдиний певний шлях, на якому можна збудувати програму діяльності й утворити правдиву перспективу будучини.

— Але ж треба вміти не так везти, як поганяти.

— Це зрозуміло, орієнтуватися на свою націю можна тільки тоді, коли віриш в її історичну місію, в її будучину, коли упевнений в її силах.

— І ви їдете шукати цієї сили до Одеси? — запитала Ніна Георгіївна.

Пан професор засмикався, озирнувся на редактора і в замішанні відказав:

— Бачите, пані, Директорія і представники ЦК партій все-таки надіються на великодушність Франції й інших держав згоди. Попробуємо погодитися на вимоги французького командування, навіть попросимо керувати Директорією у справі дипломатичній, політичній, економічній, фінансовій, ну й судовій; але тільки до закінчення війни з більшовиками. Не більше. Тут уже ми будемо невблаганні.

— Отак і лисиця гадала, коли дозволила покласти вовкові одну лапу на санки. Я все-таки не розумію, пане професоре, — знизала плечима Ніна Георгіївна, — як же це можна бути і за, і проти в тім же самім питанні.

— Е-е-е, пані, це хитра арифметика, — вставив пан Загнибіда, — хитра арифметика.

— Що ж тут незрозумілого; більшовики Директорії не визнають ніколи.

— А хіба вже пробували вести переговори?

— Можна й не пробувати, — сказав редактор. — У них перша умова — Ради.

— Відповідь, мабуть, буде така сама, як писав їхній нарком Сталін, — продовжував пан професор, — ніяких переговорів з Київською радою Рада Народних Комісарів не веде і вести не збирається… Вони вирішили вести з нами, як каже той же Сталін, боротьбу до повної перемоги більшовицьких Рад на Україні. Тепер розумієте? Нам треба думати про міцних союзників. Я гадаю, що в Одесі нам удасться повести балачки з Америкою, хоч французи і ставлять умову, щоб ми не мали з нею ніяких справ, бо в Америки, мовляв, немає тут ніякої зони політичного впливу.

— Ну, Америка теж має голову на плечах, — сказав редактор, — і коли пускала сюди французів, то, мабуть, тільки бувши певною, що еспаньйолки обанкротяться. А тоді Америка буде тут як тут.

— Вона вже обіцяє нам і броньовики, і двадцять п'ять тисяч вагонів, і ще й двадцять мільйонів доларів.

— Треба брати! — з жадністю сказав Загнибіда.

— Це ще орел у небі, а французи вже хоч синиця, але в руках, — сказав редактор. — А щодо переговорів із більшовиками, то зайва річ. В одному просторі не може вміщатися одночасно двох речей. Цьому нас ще в гімназії вчили, значить, Директорія, коли хоче утримати владу, про більшовиків повинна забути. Ну, а власні сили, на які ми мусили б спиратися, більше думають про федерацію з Росією, ніж про війну з Москвою.

— Це факт, — вставив Лец-Отаманів, — взяти хоч би наш дивізіон: щоденно як не троє, то п'ятеро. Захопить обмундировку — і бувайте.

— Значить, на кого ж тоді можна орієнтуватись? Звичайна логіка говорить, що тільки на сторонню державу, яка б не мала принаймні наявних агресивних намірів.

— Правильно! — сказав Загнибіда. — Треба тільки вміючи підсунути калиточку. А я на це діло мастак.

— Хабар у такій справі! — здивувалась Ніна Георгіївна.

— Е, пані, без мастила ніде нема діла. Навіщо ж інакше французи в своїх френчах такі великі кишені придумали?

Тільки це секрет, таємниця, значить, по-нашому, п'ять мільйонів як одну копійку приділити, тоді й зацікавляться і піснею, і долею нашою, а найбільше...

— Нашою пшеничкою, — додав редактор.

— Бо найкраща в світі! Піде зовсім по-іншому. А нам що хіба треба, аби тільки була Україна. Хоч яка-небудь, аби Україна!

— Не шкода й більше, коли це служить досягненню мети. Байдуже, як це потім будуть називати. "Мета виправдує засіб", — твердив завжди мій учитель.

— А він не єзуїт був? — спитала Ніна Георгіївна.

Професор нервово засмикав своїми худими плечима, а Тодось, що мовчки підпирав стінку канапи, раптом зітхнув і співучим голосом, зовсім не схожим на його попереднє бурмотіння, проговорив:

— Які ми бідні, що такі багаті. Проклята доля! — І, промимривши "пробачте", знову простятся на канапі.

Кооператор стрепенувся:

— Як-як, пане Тодосію? Це ж треба записати.

— Панове, — раптом істерично заволав Тодось, — заберіть його, заберіть з моїх очей це барило, коли не хочете, щоб я кинувся сторч головою у вікно!

Усі мимохіть підвели очі до темного вікна, за яким усе ще проносилася назад білими пасмами завірюха, і зніяковіли. Кооператор,

навпаки, підморгнув до сотника, ніби ще раз говорячи: "Ну і темперамент!" — і урочисто записав собі в товсту книжку слова Тодося.

— Колись пригадаю. Все це історія, панове, — і опустив книжку за пазуху. — Ну, я теж, за поетичним прикладом, спатоньки, а може б, ще трошки поспівали "Ой у лузі", га? Нема охоти? Ну, так я спатоньки. А машиніст, видно, таки більшовик. Ач як смикає, бодай тебе за печінку так смикало.

Лец-Отаманів дивився у вікно, за яким у диких степах гуляла розгнуздана ніч, в голові, теж ніби розгнуздані, проносилися цілі зграї збуджених балачками думок. Перед ним яскраво постають минулі дні. Батько тільки почав вибиватися з мужиків, уже зовсім було звівся на ноги. Революція! За одну ніч пішло за димом усе. Він був найменшим. Учився в сільській приходській школі. До того знав, що — малорос, а в школі учитель сказав, що Лец-Отаманови — українці, та ще, мабуть, і не з простого роду, коли мають таке прізвище. Дав почитати Кащенка — усе про козаків, про козацьку славу. "Тож, певне, і твої, Лец-Отаманів, предки були колись славними отаманами на Січі". Петько ріс і все виразніше уявляв, що то була за Україна, і все дужче кляв царицю Катерину, яка "степ широкий, край веселий та й занапастила". Цей же учитель допоміг Петькові Лец-Отаманові поступити потім у сільськогосподарську школу, де більшість була таких, як Петько, і також полюбляли співати "Катерино, вража бабо, що ти наробила?.." Прославляли гетьмана Мазепу, читали й перечитували Панька Куліша й Михайла Грушевського. Сільськогосподарську школу Лец-Отаманів закінчив під час війни з німцями, треба було призиватись, але він вибрав за краще повчитися ще в артилерійському училищі, в надії на те, що за цей час скінчиться війна. Проте війна тяглася ще рік навіть після того, як він надів на плечі погони прапорщика.

Лец-Отаманів ще від батька навчився поважати начальство. Цю рису в ньому цінували, і він хутко став просуватися по військовій драбинці. Перед ним відкривався привабливий шлях доскочити того, чого не доскочив батько. І враз революція перевернула все шкереберть. Ідея

самостійності України прийшла на допомогу. Те, про що колись мріялось, оберталось у реальність, і він став активним "самостійником". Спочатку, як і багато інших, бавився козацькою романтикою, але хутко зрозумів, що час архаїчних атрибутів Запорозької Січі минув. З матнею козацьких шароварів легко заплутатися в трибках машини, гетьманську булаву вручають тепер не переможці на козацьких радах, як колись, а хитрі агенти монополістів, такі як полковник Фрейденберг чи капітан Ланжерон, що навіть сам склав для Директорії текст ноти. Хотіла чи не хотіла Директорія, а примусили не тільки погодитись, а ще й уклінно просити про протекторат над політичним, економічним і воєнним життям України. Не про козацькі вольності, а про міцного господаря, на якого б можна було опертись, про багатого покупця на природні багатства в землі і над землею, про верткого вождя не в жупані, а в кургузому піджачку, але з довгим титулом. От про що тепер думали політики в Києві. Історія висунула Симона Петлюру… Після всіх цих балачок про наполегливих Фрейденбергів і Ланжеронів йому вперше запала в голову, що отаман Петлюра не зовсім відповідає тим перспективам, які розгортаються перед Україною. Цікаво було почути думку дипломатів, і він опитав ніби між іншим:

— Що ви думаєте про нашого батька отамана?

— Що ж про нього можна сказати? — відповів професор. — Говорять, що Петлюра щирий, але це ще не аргумент для ролі "вождя". Семінарська наука до кадила й кропила наших головних отаманів — занадто малий ценз для міжнародної дипломатії.

— Правду кажучи, — сказав редактор, — Україна заслужила на більш почесного ватажка, а Симонові Васильовичу бракує навіть елементарної чесності.

— Цебто? — запитав Лец-Отаманів.

— Його ж висунули в конгрес од есдеків, а він на другий день перекинувся до соціалістів-народників і зостався в Директорії. А коли завтра він стане монархістом? Такі діячі на все здатні.

— Мовляв, ви як знаєте, а я полівішав чи там поправішав. А хто тільки буде відповідати за його політику, що він провадив до цього часу?

— Не почувають у нас жодної відповідальності перед суспільством, — сказав роздратовано професор, — жодної дисципліни перед історією. Хахли — і все! Сідають до одного вагона, а їхати хочуть у різні боки.

— А що вимагає командування Добровольчої армії? — запитала Ніна Георгіївна. Вона вже знову стала наївною і полохливою.

— "Единой, неделимой", — відказав редактор, — як хотів полковник Балбачан. До вашого відома, його вже сьогодні заарештували.

— Значить, з добровольцями ніяких переговорів не ведеться?

— Навпаки, є надія, що хутко домовимось.

Ніна Георгіївна докірливо похитала головою:

— Антанта, Добровольча армія! А для Вкраїни й місця не залишається.

— Вистачить, пані. Треба тільки вміти пристосовуватись. Ви куди їдете?

— До Одеси, — відказав за неї сотник.

— Виходить, по дорозі.

— Ви ж мене не візьмете?

Професор змішався:

— Розумієте…

— Розумію, пане професоре, місія. Не турбуйтесь.

— Ні, я хочу сказати, що немає вільного місця. Решта вагона зайнята санітарною місією Червоного Хреста.

Ніна Георгіївна криво посміхнулась:

— Не турбуйтеся, панове, я на ближчій станції пересяду в свій поїзд.

Запала напружена мовчанка.

З верхньої канапи, де в такт рухові коливалося кругле тіло кооператора Загнибіди, враз розляглися на все купе булькання й свист із такою силою, ніби хто раптом у барилі з квасом вибив затичку. У той же час ледве чутно від паровоза, теж захлинаючись, залунав свисток. Ніна Георгіївна й Лец-Отаманів заметушились і, подякувавши, вийшли в тамбур.

Поїзд, здригаючись на стиках, у білій піні із снігу підповзав до якоїсь темної будови без жодних ознак світла й життя. Ніна Георгіївна стояла на дверях попереду сотника й хукала на сніжний пил, що його цілими жменями сердито й настирливо вітер кидав в її матове обличчя. Сотник Лец-Отаманів був збуджений. Він зазнайомився з такими визначними державними діячами, і це тішило його самолюбство. Почув із перших джерел найтаємніші справи, а головне, що із балачок він вивів несподіваний висновок. Ніна Георгіївна, що виявилась розумною жінкою, засмутилась, а його розпирає радість. Україна ще може вийти на історичну арену.

— Чуєте, Ніно Георгіївно! Значить, "ще не вмерла Україна"!

— На вашу думку! — відказала вона через плече. — А мені здається — від України залишається одна лише назва.

— Наївна ви! Дурні метелики летять на світло і… гинуть. Нехай, кому любо, летять на примару козацьких жупанів, ми їх наперед виставимо, а самі будемо кувати таку Україну, яка вийде на європейську арену і сяде за один стіл з Німеччиною, Францією, Англією… Може, це й дорого обійдеться, але у нас є чим заплатити: ліси і гори, Дніпро і Чорне море, степ і пшениця, вугілля, руда. Де ще ви знайдете другу таку країну? Пряме сполучення Київ — Париж. Ніно Георгіївно, — він фамільярно поклав їй руки на плечі, — ви будете царицею в паризьких салонах.

— А ви? — спитала вона з іронією. — Заберіть руки.

— Я буду амбасадором Української Народної Республіки. Амбасадор пан Лец-Отаманів? Правда, непогано?

— Сон рябої кобили. Французькі й англійські акули хочуть нашими руками жар загрібати, а ми тішимось. Під столом ми будемо, а не за столом.

Ці кілька слів, сказаних Ніною Георгіївною ніби між іншим, вплинули на сотника, як цебер студеної води. Його розум із селянською практичністю почав оцінювати реальний стан речей. Дійсність справді була сумна. В голові проносилися одна за одною картини останніх днів, але найбільше вразив його бій під Крюковом. По засипаній снігом колії, як танки, насувалися бійці з безстрашними обличчями, немов висіченими із каменю. Чорні кожанки, ватянки і матроські бушлати були перехрещені кулеметними стрічками. На шапках червоніли зірки. Вони йшли не згинаючись. І ніщо їх не могло зупинити. І чи зупинить? Французи більше місяця товчуться в Одесі, але далі станції Роздільної не просунулись і не просунуться. Вони бояться більшовиків, як чуми. Хто ж

тоді? За умовою, Директорія має виставити трьохсоттисячну армію. Справді, це сон рябої кобили. Залишилось території не більше двадцяти повітів, і в тих уже вибухають повстання, а в Галичині чекають на Червону армію. На думку спали селянські повстання на Харківщині, коли він був ще малим. Тоді селяни розбивали панські маєтки, палили скирти хліба, але вже на другий день з'явилась каральна експедиція. Козаки одних погнали до в'язниці, інших відшмагали різками. П'ятнадцять років після цього було тихо… "Може, отак треба було і зараз зробити, навіть щоб на всі тридцять заціпило їм", — подумав він і вголос сказав:

— Чи пан, чи пропав, двічі не вмирати!.

Десь там, углибині, виникла думка: "То й різниці ніякої?" Ця думка зродила і глибоке зітхання, але він здушив його.

У цей час тарелі на буферах брязнули, колеса завищали — і поїзд став. Ніна Георгіївна обережно зіскочила вниз і майже по коліна загрузла в сніг. Вона розгубилася. Поруч уже стояв Лец-Отаманів і теж розгублено дивився на голову ешелону, що зникала в білих хмарах завірюхи й чорної мли, а треба було дістатись до свого вагона.

— Дозвольте вас узяти на руки, — сказав він прозаїчно, — інакше ми не дійдемо. Дивіться, сніг по коліна, і боти можуть загубитися в снігу.

— Я не така вже легенька! Сама дійду, — відказала Ніна Георгіївна непевно.

На скільки часу зупинився поїзд, міг знати хіба тільки начальник станції, і тому, щоб знову не опинитися поза своїм вагоном, треба було поспішати. Лец-Отаманів уже без слів підхопив на руки свою супутницю і побіг. Ніна Георгіївна мовчала, навіть для зручності обняла його за шию. І ця незвичайна близькість, і гаряче дихання в щоку, і ніжний аромат Coeur de Gannette знову, як кріпке вино, запалили сотника.

— Ви задушите мене, — проговорила вона стримано.

— Можливо, можливо, Ніно Георгіївно, можливо… — уже задихаючись, говорив він і пожадливо наближався до її вуст.

— Залиште, що ви, я крикну! — закидаючи назад голову, продовжувала вона уже злякано.

— Ні… Ніно Георгіївно, я не можу. Я більше не мо-о-жу-у…

Струнке жіноче тіло зав'юнилося в міцних обіймах сотника, але чорна шапка з білим султаном уже схилилася над шапкою з білою випушкою.

В один момент зникли з очей ешелони, станції, фронти, навіть сама земля. Ніна Георгіївна, одкинувши назад голову і впершись руками в груди, безсило в'юнилася, мов в обручах, аж доки над головою не загуркотіли одсуваючись двері. Сотників султан рвучко відділився від шапочки з білою випушкою і енергійно відкинувся назад. Ніна Георгіївна, почувши гуркіт дверей, запручалася ще більше. Із вагона почулася досить брутальна репліка. Сотник відчував себе як злодій. Він нічого не відповів на репліку і не міг відповісти, бо сам гостро боровся з присутністю жінок в ешелоні, а тому вже бігом кинувся до класного вагона.

Ніна Георгіївна примушена була ще міцніше обняти його жилаву шию.

Біля класного вагона Лец-Отаманів, захеканий, але ще більш настирливий, востаннє міцно стиснув Ніну Георгіївну й опустив на сніг. Збоку від ешелону темніла занурена в снігові замети станція. Ледве помітний жовтий вогник блимав тільки в одному вікні.

На дверях вагона стояв полковник Забачта й мружив очі на жовте вікно. Побачивши сотника з Ніною Георгіївною, він іронічно-здивованим голосом сказав:

— Виходить, що я був правий, коли говорив, що ви пішли десь на рандеву, а ваші друзі кажуть, що ви вже втекли.

Лец-Отаманів наїжачився: полковник глузував з нього і не вважав за потрібне навіть приховувати цього. З яким він притиском сказав: "Втекли". Що дало право цьому наймитові контролювати вчинки щирого українця? І він з сарказмом сказав:

— Голодній кумі хліб на умі. Краще б дивилися за тим, що робиться в ешелоні. Ви навіть не знаєте, чий вагон причепили до нас. Ніно Георгіївно, ви хочете до вагона?

— Замерзла зовсім.

— Цим мусить турбуватися комендант ешелону, — відказав полковник. — Дайте руку, пані! — і ловко підтяг Ніну Георгіївну в тамбур.

6

У Лец-Отамановому купе, на превелике диво, сиділи троє старшин і пиячили. На поставленому руба чемодані Ніни Георгіївни стояла тарілка з ковбасою й банка консервів, а в руках Світлиці була пляшка. Чемодан трохи розкрився, і з нього, готові випасти, виглядали якісь білі клапті паперу, об які витирав собі руки старий Карюк. Проти нього сидів зі скрипкою в лівій руці діловод Чижик. На брудному, давно не голеному, масному Чижиковому обличчі були помітні тільки маленькі й ніби теж брудні посоловілі очі. Він, увесь коротенький, як дуплянка, був у старому заяложеному кітелі, в повстянках і облесливо, мов собака, дивився на шмат м'яса й на склянку в руках Карюка.

Карюк, відводячи склянку вбік, тоном хазяїна говорив:

— Заграй ще одну, таку, знаєш, старовинну, малоросійську, щоб аж "ах ви, сені, мої сені", тоді вже дам. Чорт з тобою! Це вже толку з тебе не буде на цілий тиждень.

Лец-Отаманів оскаженів. Завжди він був стриманий, навіть коли Чижик починав пити запоєм, намагався не помічати, але зараз сотник увесь горів нестерпучим бажанням залишитися тільки вдвох з Ніною Георгіївною і сказати їй з усією щирістю, що він зачарований нею.

— Перепрошаю, панове, вам що тут, ресторація?

Чижик закліпав віями, смичок застрибав у руці, мов по струнах на пасажі, а губи заворушились, випускаючи якісь недоладні слова. Винувато підвелися Карюк і Світлиця, Лец-Отаманів із гуркотом відсунув двері й крикнув:

— Звільніть купе! Гидота.

Карюк ображено закопилив губу і вже з коридора огризнувся:

— Я вам не хлопчик, і ви мені не начальство. Подумаєш, як сам волочить, так і нічого!

Лец-Отаманів спалахнув і кинувся до дверей, але тут же затримався і взяв їх за засувець.

Не менше була обурена й Ніна Георгіївна. Вступивши до купе, вона злякано кинулась до свого чемодана, що стояв руба. Із нього визирав ріжок великого пакета.

— Вони лазили в чемодани. — Але переконавшись, що на підлозі, крім сірого паперу, більше нічого не було, закінчила вже спокійніше: — Вони могли розтягти мої речі.

— Ні, до цього вони ще не дійшли, — відповів усе ще роздратовано сотник. — Але все-таки подивіться.

Його самого зацікавили білі папірці, що виглядали з чемодана.

Але Ніна Георгіївна уже ніби заспокоїлась і, замкнувши чемодан, посунула його під столик. Потім, ніби перепрошуючи, посміхнулась:

— Справді, навіщо їм здалися мої сорочки?

Доки Ніна Георгіївна приводила до порядку свою канапу й скидала верхню одіж, паровоз свиснув, смикнув і поїзд знову зашкутильгав по занесеній снігом колії. Мигнула жовта пляма, і ще одна українська станція залишилася позаду, а спереду наближався Збруч, а за ним щось загадкове й темне, мов ніч за вікном.

Двері до купе були замкнені, а по коридору хтось тупав, бігаючи туди й назад. Тепер він скаже їй щиро.

— Ніно Георгіївно…

Вона запитливо звела на нього свої блакитні очі.

— Ніно Георгіївно…

Вона не повинна запідозрити його в банальному залицянні — ні, не повинна, він мусить сказати їй, що він не просто "прапорщик піхоти", а має спеціальну освіту, здобуде й вищу, навіть признається, що одружений, але зараз став бурлакою, а вона не дівчинка, щоб не

зрозуміти, які почуття викликають у нього її голубі із сірою поволокою очі, її, такі привабливі, губи, її тонкий з горбинкою ніс і ледь помітна ямочка на підборідді. Коли Ніна Георгіївна посміхалась, такі ж ямочки з'являлися у неї і на матових щоках. "Я мушу сказати, що наші дні, може, вже полічені, і тому вона мусить простити моє шалене бажання..."

— Ніно Георгіївно...

Вона ледве помітно посміхнулася і перебила:

— Вибачте, котра година? Може, час уже дати вам спокій.

Він глянув на руку.

— За чверть одинадцята. Я зараз піду й побажаю вам на добраніч, але я хотів сказати...

Він знову подумав: "Вона зараз буде вкладатись спати. Сама отут, у чотирьох стінах і за дверима на замку..."

У двері хтось постукав дужче ніж треба, і почувся схвильований голос Рекала:

— Петрусю, відчини.

— Що там?

— Хутко!

Лец-Отаманів закусив нижню губу й сердито відсунув двері. До купе увійшов Рекало.

— Вибачте, пані, ви ще не спите?

— Чого тобі?

— Знам'янку зайняли більшовики.

— А не Григор'єв? — здивувалась Ніна Георгіївна.

— Спочатку Григор'єв.

— Червоні вже захопили Знам'янку? — вигукнула Ніна Георгіївна і, як видалося Рекалові, навіть посміхнулась, але отямилась і, вже співчуваючи, додала: — Скільки ж там ешелонів ваших ляснуло?

— Та як так будемо воювати, то, мабуть, ненадовго нас вистачить.

— Не розводь паніки! — буркнув Лец-Отаманів.

Ніна Георгіївна з байдужим виглядом відвернулась до вікна. Рекало зам'явся:

— Слухай, Лец, там того... ад'ютант той, пак, полковник... Та ходи сюди, сам побачиш...

Відчувши тривожне смикання за рукав, Лец-Отаманів вийшов до коридора. Ніна Георгіївна хутко засунула за ними двері. Лец-Отаманів кинувся був назад, але Рекало знову смикнув його за рукав:

— Та слухай сюди. Тут серйозна справа, а він... Знам'янку зайняли більшовики.

— Ну, чув уже, не глухий же я.

— Чув. А що в Єлисаветі робітники захопили станцію, теж чув?

Лец-Отаманів широко відкрив очі і скам'янів:

— У Єлисаветі? Значить, ми відрізані?!

— Так я тобі ще скажу: Одеський полк із Цвіткового вдарився на Помічну. От тобі ще одна застава… — І він гостро вилаявся. — Що ж це виходить?

Лец-Отаманів стояв, мов прибитий громом. У нього ніби раптом щось обірвалось усередині і сплуталось у клубок, який тепер підступав до горла. "Що це, кінець? — думав він безладно. — Такий безславний?" Від гострого болю він здригнувся усім тілом, і гірка гримаса перекривила обличчя. Куди ж тепер діватися? Таке запитання спадало йому вже не раз на думку. Він, як пошесть якусь, гнав його від себе, бо була ще якась надія, ноги ступали ще по рідній землі, а кінець не мав ще свого певного визначення. І враз із цього хаосу, із заметених шляхів, із солом'яного диму кінець цей виступив чітким і невблаганним. Шкереберть летіли не тільки плани на амбасадерство в Парижі, на батьківське добро, а йшлося вже навіть про його життя. Аморфна маса, за яку він вважав своїх земляків, почала вже кристалізуватися, викристалізовуватися. Нова сила, доти незнана, вже постала з землі, вийшла з глиняних хат, з задимлених заводів, розлилась, як весняна повінь, по всій Росії, по всій Україні. Вона жене попереду себе сотні ешелонів з рештками розбитого вщент старого світу. Їхній ешелон теж тікає перед цією грізною хвилею. Не так уявлявся йому цей час, коли він був ще студентом, коли з таким запалом виспівував: "Ще не вмерла Україна…" А тепер його поїзд жене в глухий тупик. "Як це сталось? — питав він себе, хапаючись за голову. — Схибили. Схибили! Не вистачило нашим проводирям глузду навернути революцію до свого двору і привели до… розбитого корита. Ні-і, ми ще сила!" А перед очима, як невблаганна доля, вимальовувався образ робітника, перехрещеного кулеметними стрічками. Прокляття!

— Де полковник, де ад'ютант? Вони знають уже?

— Знають.

— І що?

— Дують у шмен-де-фер, а про інше їм байдуже. А може, навіть радіють з нашого стану. Їм що, їм і за кордоном дадуть притулок. Чуєш, як регочуться?

Із сусіднього купе дійсно виривалися веселі вигуки й ляпання картами по столу.

— Тоді ми мусимо самі подумати, — сказав Лец-Отаманів, — треба в першу чергу серед козаків підняти дисципліну. Розбещеність переходить межі. Вартових на місці ні одного.

— Добре було б перекласти на українську мову статут внутрішньої служби за німецьким зразком.

— Та до чортової мами твій статут! На першій же станції треба підняти козаків на ноги. Можливо, нам самим доведеться пробиватися через Єлисавет. А тут ця завірюха. І природа проти нас! — Він рвонув комір жупана. — Дай горілки.

— Так ходім до полковника.

— Не хочу.

— Ну, тоді до Сокири. Він у себе.

Вони вийшли й, тримаючись за поручні, перескочили до другого вагона. На переході, де під ногами лязкали соваючись містки, їх, як зливою, обсипала завірюха, а зимний вітер продерся під одяг і заставив сотника засичати на зразок паровоза. Тому що перед очима в жовтій

смузі світла промелькнув тільки один телеграфний стовп, Лец-Отаманів зрозумів, що поїзд суне надто повільно, ніби боїться наближення до Єлисавета.

З крайнього купе, перед яким вони зупинилися, вилітали мелодійні звуки скрипки. Рекало притримав Леца за рукав, але він і сам зупинився.

Знайома мелодія пісні, схожої на молитву, яку не раз він чув на концертах, зараз полоснула його ніби ножем по серцю. Певне, так само вона вплинула і на Рекала. Він ніби вже нічого не чув і не бачив довкола себе.

Нарешті вони відсунули двері. Хорунжий Сокира, кремезний парубок з кучмою чорного волосся, яке дугами спадало на лоб, сидів на канапі, опустивши голову на руки. Він тільки зирнув спідлоба на прибулих, але пози не змінив. Чижик винувато опустив скрипку.

— Грай! — блимнув на нього Сокира.

Чижик підкинув до підборіддя скрипку, розсипався дурнуватим смішком і зацигикав банальну полечку.

— Кинь! "Ой зійшла зоря вечоровая..."

З Чижикового обличчя зникла дурна посмішка, він підійшов до вікна, заплющив очі, поклав смичок на струни, і в той же момент навіть його обличчя змінилось. Круглі щоки ніби витягайся, від носа до колючого підборіддя проступили глибокі зморшки, а олов'яно-сірі повіки нервово засмикалися в такт смичка.

І знову звуки, що краяли серце, сповнили купе.

— До біса! — зарипів зубами Лец-Отаманів і з серцем штовхнув ногою Чижика. — Знайшли час нюні розпускати. Ніяка Божа Матір не

врятує нас, коли не встигне з допомогою Антанта! Вогню, заліза, а не молитов…

Чижик покірно опустив смичок, Сокира все ще тупо дивився в підлогу. Мовчав і Рекало. Лец-Отаманів роздратовано зробив кілька кроків між дверима і вікном, кожного разу безцеремонно штовхаючи Чижика.

— Нам тепер не до сентиментів. На палю, в казани отих зрадників, отих байдужих! Я б їх живцем закопував у землю, як Ярема Вишневецький… Щоб і дітям не кортіло…

Відчуваючи себе винним у створеному настрої, Чижик знову підкинув смичок до скрипки.

Рекало голосно заспівав:

Ой літа орел, літа сизий…

Лец-Отаманів блиснув очима; від розлогих, як степ, звуків йому ніби аж відлягло від серця, навіть подумалось: а може, ще минеться, вони ще зберуться з силами, вдарять на червоних і доможуться свого, ще будуть і панувати. Але доки він заносився думками, під смичком Чижика вже знову тоскно заплакала струна, і надії почали танути, розвіюватись, поверталася реальна дійсність, від якої йому ходив мороз поза шкірою. Добре, коли вони встигнуть виприснути, перескочити хоч би Збруч, а коли переймуть? І перед очима знову вимальовувалися постаті червоних у шкіряних куртках, перехрещених кулеметними стрічками.

Лец-Отаманів вихопив із сітки над канапою пляшку і вихилив її до дна.

Чижик стояв усе ще з заплющеними очима, інші сиділи похнюплені.

Переходячи назад через місток, Лец-Отаманів похитнувся. Хміль ударив уже йому в голову, але від цього не стало легше на душі. Навпаки, його розбирала каламутна злість.

Хіба він не зривав царські портрети? Не виступав проти великодержавного Тимчасового уряду? Навіть проти гетьмана Скоропадського… А перед очима миготять з п'ятикутними зірочками на грудях жертовні обличчя, натхнені казковою ідеєю перетворення світу на новий лад. А що нового можуть створити Петлюри, Карюки, Загнибіди?

У коридорі він зупинився біля свого купе і тупо вставився на двері. П'яний мозок розпалював уяву. До чортового батька всі умовності! Він не бажає більше себе мучити, тепер над ним немає ні суду, ні розправи!

У сусідніх купе було тихо, а може, потріскування розхряпаного вагона та вистукування коліс на стиках були голосніші за шум по цих купе. Свічка в ліхтарі догоріла й тепер блимала з останніх сил, даючи жовте коло тільки на стелі лінкрустованого вагона. Лец-Отаманів подивився вгору й примітив там слід од кулі. Це знову нагадало йому про смерть, яка ходить за їх плечима, і він міцніше стиснув клямку. В купе Ніни Георгіївни було темно, але Лец-Отаманів в думці бачив, як вона лежить, зробивши тепле кубелечко з його кожуха, і як із ледве відкритих уст виходять кубельця легкої пари. Він це так чітко малював собі, що мимоволі нахилився вперед. Але перед носом, мов кам'яний мур, стояли двері.

— Ніно Георгіївно! — гукнув він придушеним голосом і боязко, як злодій, озирнувся довкола.

У коридорі було тихо. Тоді Лец-Отаманів ще тихше, крадькома, підійшов до дверей полковничого купе й приклав вухо. За дверима чулося тільки різноголосе хропіння. Сотник вернувся назад, обережно постукав і прислухався, але, крім частих ударів коліс, почути нічого не

зміг. Ноги згиналися в колінах, а голова вже ніби кружляла в якомусь тумані.

— Ніно Георгіївно! — прохрипів він знову й постукав уже сміливіше. А коли уявив, що зараз мусять висунутися голови з усіх купе, відскочив до крайнього вікна й став вдивлятися в темряву.

Свічка востаннє блимнула, і ніч насунулася густим мороком на вузький коридор. Тепер іскри, що частими разками летіли з паровоза повз вікно, вирисовувалися ще чіткіше й обертали ніч на феєричну казку.

Коли б зараз відчинилися двері до купе Ніни Георгіївни, він би задушив її в своїх обіймах, зацілував, загриз. Кров усе дужче била у скроні. До бісового батька чесність, мораль, етику! Все мусить підкорятись єдиному закону — я хочу. А коли хочеш — бери!

Усе, що робиться, робиться на краще. Це була його повсякденна філософія. Лец-Отаманів їздив на ній, як на слухняному старому коні. Кожному наперед визначена його доля. Чого ж сушити голову над проблемою чесності, коли вчинками керує зверхня сила. У роті пересохло, на губах палав жар. Хай силою, але він візьме Ніну Георгіївну! За спиною почувся шерех, і поволеньки, без шуму двері в одному купе відсунулися. Лец-Отаманів обернувся на шум і побачив на дверях білу постать. Він ладен був закричати від невимовної радості, упасти тут же на коліна й шептати слова, повні пристрасті: "Ніно Георгіївно! Ніно!.." Лец-Отаманів уже простяг вперед руки, як постать одділилась од дверей і, не помічаючи його, попід стінкою дійшла до другого купе. По віддаленню Лец-Отаманів збагнув, що вона не вийшла, а підійшла до дверей, в які він стукав. Постать прислухалась і легенько постукала і собі.

— Ніно Георгіївно! — почувся її підлесливий голос. — Ніно Георгіївно!

Лец-Отаманів, як кішка, підкрався і став за її спиною.

— Ніно Георгіївно, чуєте?

— А для чого вона вам, пане полковнику?

Це було так несподівано, що біла постать уся скинулася, мов від дотику розпеченого заліза, але в ту ж хвилю саркастично розсміялася:

— А ви на сторожі? Пробачте, ви сьогодні, здається, черговий по дивізіону. От ви мені й потрібні.

— Так мене звуть не Ніною Георгіївною, а Петром Марковичем.

— А я хіба сказав — Ніна? У мене, знаєте, ваші образи уже почали зливатись в один. Ви не знаєте, ми скоро доповземо до Єлисавета?

І полковник, задкуючи до свого купе, знову глузливо засміявся. Лец-Отаманів підійшов до нього майже впритул і сердито сказав:

— В Єлисаветі повстання! Ви про це знаєте?

— Я більше б здивувався, коли б мені сказали навпаки. Де вас шукати, благородний лицарю?

— Я буду в Рекала. Треба підняти людей.

— Привикайте, пане сотнику. Ще буде не одне повстання. А зараз з вашого дозволу я ще трошки посплю. Попереду нашого пішов ешелон з галичанами.

Полковник шмигнув у купе, а сотник, розуміючи, що він буде тепер прислухатися, вийшов до тамбура.

Одкинувши двері, Лец-Отаманів визирнув уперед. Завірюха уже не сипала зверху снігу, а тільки люто викручувала чортові кубла понад ешелоном, гасала через замети і стогнала в щитах. На білому тлі чорною купою вирисовувалась станція і якийсь довгий ешелон. Паровоз, сопучи, спробував гукнути, але удавився і за п'ять хвилин присунув до станції зовсім мовчки.

Дзвінко забрязкали, перебігаючи до хвоста, тарелі на буферах.

Як і на попередній станції, світло блимало лише в одному вікні. У розхряпані двері вийшов, напевно, черговий по станції. За крок від стіни через увесь перон тягся високий замет. Черговий по станції постояв перед заметом, по черзі втяг у комір пальта то одне, то друге вухо і, безнадійно махнувши рукою, пішов назад. Із паровоза сердито зашипіла пара й відігнала від коліс в'їдливу віхолу. Потім від голови поїзда відділилася чорна постать і, перестрибнувши через замет, зникла у станції. Лец-Отаманів, запаливши за дверима цигарку, теж зіскочив у сніг і, вгрузаючи по коліна, пішов до чергового по станції.

Темні кімнати пронизували тіло холодом більше, ніж сама завірюха. У кімнаті начальника станції за брудним столом сидів сонний черговий і говорив до машиніста:

— На кожній станції застряли. Ото ж якісь комісари шляхів уже звечора стоять.

— А коли ж ви розчистите? — питав похмурий машиніст.

— Завтра, а може, і післязавтра. Як робочі. А, мабуть, скорше аж позапіслязавтра. Це ж не від мене залежить — від ремонтного майстра.

— У чім річ? — запитав Лец-Отаманів, уже догадуючись і сам.

— Заноси. Стали, — відповів черговий.

— А тут хоч село яке-небудь є? — запитав машиніст.

— Та єсть. Верстов за три буде Грапівка, а ще п'ять — і містечко.

— Ну а телеграф працює?

— Якби ж то. Хіба в таку хуртовину не повикручує стовпів. З обох кінців як обрізало.

— Ну, ви хоч знаєте, що спереду, ззаду? — допитувався Лец-Отаманів.

— То ми й без телеграфу чуємо. Уже від Знам'янки наступають, а в Єлисаветі, говорять, бій і зараз іде. Хіба оце завірюха трохи спинить, а може, й ні.

Бажаючи, мабуть, викликати співчуття, черговий, полупавши на темне вікно сонними очима, додав:

— Отака наша й служба. І служи — б'ють, і не служи — б'ють, б'ють і грошей не дають. Живи як хочеш.

— Ну, а Знам'янка, напевне, зайнята більшовиками?

— Кажу ж, зайнята; а може, й ні. Хіба тепер може бути щось певного.

Лец-Отаманів вийшов на перон. Біля стінки жалібно стогнав мідний дзвоник, розгойданий вітром. На заході з-під задертих диких хмар просіявся на хвилину сивий місяць, і на білому полі чітко вирисувалися занесені снігом голубі ешелони. Ніяких ознак життя не подавали навіть завжди бадьорі паровози. Ешелони безнадійно примерзли до рейок, і це, видно, мало кого турбувало. Та чи й було ще кому турбуватись? Лец-

Отаманів пройшов до другого кінця перону. Двоє козаків за цей час заскочили до станції і хутко повернулися до своїх вагонів. Сотник, брьохаючись у снігу, теж пішов повз ешелон. Коли він минув уже класний вагон, позаду почувся гамір. Лец-Отаманів оглянувся. В цей момент двері класного вагона гримнули, потім показалася чубата голова, за нею — пояс, ботфорти, і все це ляпнуло й занурилось у сніг, а вслід блиснув постріл.

— Тепер будеш знати, хто з нас запроданець!

Хтось, видно, згріб стрільця й почав його крутити, приказуючи:

— Колька, задавлю! Кинь карабін!

Карабін стукнувся об східці і впав на сніг. Тоді зі снігу виринула чубата голова, схопила карабін і кинулась бігти повз ешелон.

— Стій! — крикнув Лец-Отаманів.

— Це ти, Петю?

Перед ним стояв, із чубом, повним снігу, і скривленим обличчям, Рекало.

— Що ви, мерзотники, виробляєте? — прошипів Лец-Отаманів.

— Я його зараз пристрелю. Яка-небудь Пищимуха буде мене ганяти по тричі на день. Я його зараз рішу.

Лец-Отаманів із силою вирвав карабін, взяв Рекала за комір і попереду себе довів до самого купе.

— Ляж і спи! Я скоро почну вас сам учити, як боротися за самостійну Україну! Наволоч, пропивати почали? Лежи!

Рекало почав хлипати, але за якусь хвилину вже захропів, а Лец-Отаманів вийшов до коридора. Він хотів уже пройти знову на станцію, але непереможна сила тягла його до купе. Затаївши дух, він прислухався. Тепер ясно було чути, як Ніна Георгіївна рівно дихала, а вітер, що десь, мабуть, проривався під вікном, шарудів скинутими на підлогу газетами. Для Лец-Отаманова це могло бути виправданням, і він знову застукав у двері:

— Ніно Георгіївно, Ніно Георгіївно!

Двері знову відсунулися, але все в тому ж сусідньому купе, і звідтіля висунулася з посмішкою на обличчі полковникова голова.

— Ах, вибачте, — проговорив він, — мені почулося, що це до мене. Це все ви, пане сотник?

У голосі полковника ясно відчувалася зла іронія. Це остаточно роздратувало Лец-Отаманова. Він, увесь закипаючи, стукнув у двері й сердито вже сказав:

— Ніно Георгіївно, чуєте?

Із купе почулося попереду глибоке зітхання, потім напівсонний голос:

— А, що таке?

— У вас, здається, рама у вікні осунулась, глядіть не простудіться. Га, чого стоїмо? На залізниці заноси.

Ніна Георгіївна захвилювалась:

— Значить, мені треба сходити? Я зараз.

Лец-Отаманів заскреготав зубами:

— Вам цього ніхто не каже. До ранку й не думайте виходити, все одно через замети не можна пройти. Я хотів тільки, щоб ви не застудилися. Спіть собі! — Він оглянувся на полковникове купе: двері вже були зачинені, тоді він, не стримуючись уже, глибоко зітхнув.

Ніна Георгіївна подякувала, поторгала вікно, і знову за дверима стало тихо. Лец-Отаманів, весь знеможений, вийшов надвір з тим, щоб ще раз перевірити варту й остудити свій гарячий лоб.

У темних товарних вагонах об поміст лунко били копитами заколисані коні, що давно вже не торкалися землі.

Лец-Отаманів вирішив завтра обов'язково вивантажити їх і зробити проїздку.

Десь іздалеку вітром донесло співи півнів. Він присвітив цигаркою над циферблатом годинника й побачив, що вже третя година. І від того, що довідався про час, раптом захотілося спати. Щоб скорше закінчити обхід, Лец-Отаманів крикнув:

— Вартовий!

Вітер підхопив його сердитий голос, разом із сніжним пилом переніс через задубілі гармати і вперекидь покотив поза станцію, у біле море.

— Вартовий! — ще раз крикнув сотник і додав уже, круто замішуючи, багатослівну лайку. Знову ніякої відповіді не почулось, але у

ближчому вагоні відсунулися двері і в них показалася голова телефоніста Берези.

— Ви — вартового? — запитав він. — Тільки що ходив тута.

— Знайди його і пошли до мене.

Береза охоче зіскочив у сніг і побіг у кінець ешелону, а Лец-Отаманів повернув назад.

Вибігши на другий бік ешелону, Береза свиснув і вилаявся:

— Гей, ракалія, де ж ваша стрьома?

Коло вагона з білими навхрест смугами на дверях стояло троє козаків — Богиня, Смицький і Кавуля — і ломом вивертали замок.

Четвертий, Водянка, з рушницею стояв, притиснувшись до стінки, трохи на віддалі.

— Водянко, там сотник гукає на тебе. Іди зараз до нього, а то ще сюди припре.

Водянка мовчки почвалав до командира, а решта козаків, вивернувши колодку, вдерлася до вагона.

Хвилин за десять вони знов засунули двері, приладнали колодку, а самі, вгинаючись під важкими лантухами на плечах, черідкою посунули до свого вагона.

— А Лелека спить? — запитав, ідучи попереду, Богиня.

— Спить, — відказав Береза, — а не буде спати, так і навіки засне, коли що.

— А ти чув, звідкіля півні кричать?

— Верстов зо три буде.

— Зараз підеш?

— А що ж, буду чекати, доки наш гімназист прокинеться? Тільки вдвох треба. Ходім, Богиня.

Богиня погодився.

Закинувши до вагона лантухи, вони при свічці позасували їх під наполики, а з останнього витягли одну пілку рожевого сала і помандрували з ним через корчі глоду за станцію.

7

До Рекалового купе Лец-Отаманів зайшов тільки вдосвіта, коли вже в занесені снігом вікна пробивалася сіра муть. Таке ж сіре було й обличчя в Лец-Отаманова. Під очима його залягли свинцеві кружала й відтіняли собою великі білки з червоними жилками. Він був увесь ніби розгвинчений. Ноги нили в колінах, до тіла ніби хто прикладав то гарячий пісок, то холодний сніг. Ніна Георгіївна, хоч він стукав іще тричі, не відповіла, і тепер більше ні про що він думати не міг. За всяку ціну він хотів побачити її хоч на один момент, а тому вирішив іще зачекати.

Сотник Рекало, з обличчям, схожим на стертий мідяк, спав, обнявшись з Пищимухою, на одній канапі. Лец-Отаманів скинув шапку, присів на вільну канапу і зморено схилився в куток. Він вирішив спокійно обміркувати, як поводитись надалі, щоб урятувати боєздатність частини, інакше все до біса розвалиться. Пищимуха був який славний

хлопець, а й цей уже починає піднімати голову, вже з Кудриного голосу починає співати. А такий Кудря, може, по Центральній Раді з "Арсеналу" стріляв. Ти краще придивися до цих Кудрів, якої вони масті. І галичани уже починають розпускатися. У містечку було не більше чотирьохсот польських жовнірів, а у них близько тисячі стрільців, і вони чотири місяці не могли взяти містечка? "Все вам малі дні, нема ся за що зачепити? Чекали, доки настануть "файні дні", — ну і дочекались на галерчиків. Так держіться ж тепер, як це подобає стрільцям". Він блимнув очима і здивовано втупився в офіцера в димчатій шинелі австрійського крою і з мазепинкою на голові. Що це — враз привиділось чи справді в купе сидить галицький старшина? Лец-Отаманів знову склепив очі й сказав:

— Моя батарея стоїть ось за селом без будь-якого прикриття.

— Пане товаришу, — відказав старшина, — як я можу за них ручатися: мобілізували силою, ну й тікають. Ви гляньте, що діється.

— Переймайте їх! — крикнув Лец-Отаманів уже до своїх козаків.

— Пане сотнику, — сказали вони, чомусь сміючись, — стрільці садками утікають. В окопах, говорять, уже нікого не залишилось.

Далекобійна батарея залишилася за селом без піхоти. Його красуні з довгими лебединими шиями, гордо підвівши голови, іронічно поглядали на жовті спорожнілі окопи. Він придивився — ні, це не гармата, це Ніна Георгіївна великими очима зажурено дивилась у мінливу далечінь, а єдиний батарейний кулемет біля її ніг стримував поляків.

У цей момент він і зупинив двох стрільців, що в безтямі бігли вже по самій вулиці.

— Ви куди?

— Пане офіцере, — заволав один, пориваючись бігти, — дозвольте мельдувати, тридцять хлопців з машингвером понад штрекою побігло, прись мене біг, до полону злапають.

— Ми б ся тримали, — засапав і другий стрілець, — а чому нам брехали, що прийде Червона армія…

— В окопи! — крикнув сотник. — Тут ще батарея… вашій мамі, — і зацідив стрільця по потилиці. Другий стрілець підстрибнув на намуленій нозі й кинувся назад. Близько дороги розірвалася граната, і Ніна Георгіївна зникла в диму, а на тому місці знову стояли, кашляючи вогнем, його лебединоший гармати.

Під кулями, що гуляли наввипередки з бджолами, батарея, востаннє харкнувши ядерними горіхами, взялася на передки й бігом почала відходити за містечко.

Оглянувшись, Лец-Отаманів побачив, як долиною, мов блощиці по стіні, в безладді повзає кіннота в австрійських кунтушах і галицьких мазепинках. А позаду колонами ідуть сформовані Талером у Франції польські легіони і стріляють з англійських гармат.

За горбком Лец-Отаманів наздогнав знову двох стрільців. У них не було вже при собі ні патронів, ні рушниць. Стрільці бігли й панічно оглядалися назад.

— Назад мені, в окопи, дезертири! — І вихопив револьвер.

Десь узявся Пищимуха й закричав:

— Хочеш чужими руками жар загрібати?

— Бий його, запроданця! — кричали вже козаки.

Лец-Отаманів упав на дорогу й зав'юнився, а Кудря колов його багнетом.

— Чого ти кричиш?

— Пробі, арсеналець, я пізнав його!

— Що ти верзеш? Та прокинься, снідати пора!

Лец-Отаманів лупнув очима, перед ним стояв Пищимуха й, поставивши сторчма пальці, викручував попід його ребрами. Він засовався, нарешті зовсім прийшов до пам'яті. У вікно заглядав хмурий день, а напроти, на другій канапі, сидів старшина галицької армії і з характерним акцентом щось розповідав Рекалові.

— Новина! — сказав Рекало. — Ось пан чотар чув, що ніби наш дивізіон перекинуть на Польський фронт, у Галичину.

— А котра година?

— О, вже за чверть одинадцята.

Лец-Отаманів схопився й вийшов до коридора. Біля його купе Ніна Георгіївна жваво сперечалась із полковником Забачтою, який кокетливо підтягував чорного вуса догори. Забачивши сотника, вона сказала:

— Що це пан полковник зводить на вас наклеп, ніби ви кілька разів уночі стукали до мене?

Лец-Отаманів замішано, навіть сердито відказав:

— Я забув у купе свої цигарки.

— Чому ж ви не зайшли? Двері були незамкнені, а я сплю завжди як убита. Чи ви, може, боїтесь мене?

Полковник Забачта вдоволено підтягав кінчик вуса до самого ока. Лец-Отаманів ображено закусив нижню губу й відвернувся до Рекала, який стояв на віддалі:

— Коней виводили?

— Коней біс не візьме. Ти ще не чув? Андрюшка Карюк застрелив у Грапівці дядька.

— З якої речі?

— Не хотів брати петлюрівських грошей за корову.

— Це правда?

Вони обернулись. До них підходила Ніна Георгіївна з широко відкритими очима.

— Правда?

— На смерть, — кивнув Рекало.

— Кретин! — сказав Лец-Отаманів, гримаса досади пересмикнула його обличчя.

— Але ж селяни вам цього не подарують.

— Ми не з полохливих! — І він пішов до виходу.

Блукаючи по колії, Лец-Отаманів зайшов до вагона, що в ньому їхала місія. Відчинивши одне купе, друге й третє, він здивувався: валялися шматки газет, недогризки ковбаси, але людей жодної душі не було. "В чім річ?" — дивувався він, а зустрівши козака, запитав:

— Де з цього вагона поділися люди?

— Поїхали на підводах, найняли селянських дядьків і ще зранку дьору дали. Ми хочемо туди перебратись.

— Гаразд, — відказав він байдуже.

У той самий момент у голові Лец-Отаманова склався план, від якого очі стали враз масними, хитрими, і він мало не бігом повернув назад до свого купе. Проходячи повз захоплений на Знам'янці вагон, у якому були залізні граблі, Лец-Отаманів помітив, що він уже був порожній. Це його здивувало. Здивувала його й постать якогось вертлявого цивільного, що вийшов від полковника.

— Про це не турбуйтеся, ми розуміємо, що треба говорити, — сказав він на прощання, ховаючи якийсь папірець.

Лец-Отаманів хотів зразу ж з'ясувати, де поділися граблі і що це за один приходив до полковника, але його гнала пристрасть, що знову запалила мозок.

Ніну Георгіївну Лец-Отаманів застав одну. Вона сиділа з якоюсь листівкою в руках і зустріла його з винуватою посмішкою:

— Ви образилися, пане сотнику?

— Ну що ви, Ніно Георгіївно, — відповів він вдавано байдуже, — то я спросоння. Хочете провідати наших дипломатів?

Ніна Георгіївна охоче погодилась і попросила його заждати кілька хвилин у коридорі, доки вона одягнеться тепліше.

— А тим часом подивіться на цю прокламацію, що я знайшла на станції, — додала вона, передаючи йому листівку. — Чи не з сусіднього ешелону підкидають?

Лец-Отаманів стривожено взяв вузький аркушик паперу й почав біля вікна хутко пробігати окремі абзаци:

"...Фактично Директорії вже немає: замість неї утворено військову диктатуру на чолі з Петлюрою, за близькою участю Грекова й Коновальця. Ось до чого докотилася Директорія... Радянська соціалістична влада України... ніколи не припустить і нікому не дозволить обертати українських робітників і селян в африканських муринів. Тепер черга за вами показати Петлюрі і його прибічникам, що ви зрозуміли, що різниці між його політикою й політикою гетьмана Скоропадського майже ніякої немає. Коли Скоропадського прогнав трудящий люд тому, що він був лакеєм германських генералів, то ви повинні прогнати Петлюру тому, що він став лакеєм французьких панів і капіталістів...

Од імені українських робітників і селян, од імені української Червоної армії звертаюсь до вас... Товариші, приєднуйтеся скоріше до нас. Приєднуйтеся до нас і ви, січовики з Галичини.

...Хай живе радянська влада!

...Хай живе..."

— Я вже готова!

Лец-Отаманів був збентежений і недоумкувато кліпав очима.

— Невже це правда? — сказала Ніна Георгіївна і вже безтурботно додала: — Ну, будьте ж кавалером, дайте руку!

Від шубки ішов тонкий аромат пахощів. Лец-Отаманів хмурив брови, доки не відчув біля боку її лікоть. Перед очима знову спалахнули червоні кола, тонкі пальці, затягнуті в лайку, здавалося, пекли йому руку. Листівка з її страшними словами бралася туманом, розпливалась.

Біля вагона, де вчора була дипломатична місія, Лец-Отаманів хутко глянув довкола. Далі, по колії, селяни розчищали сніг, під посадкою стояли вивантажені коні, що після їзди парували їдкою парою, на сусідній колії дрімав другий ешелон комісаріату шляхів Директорії, і ближче нікого не було. Лец-Отаманів єхидно посміхнувся своїм думкам. Ним опанувало вже саме почуття, тому, допомагаючи Ніні Георгіївні піднятися на східці, він притиснув її з такою силою, що вона стривожено й запитливо звела на нього очі й завагалась. Лец-Отаманів уже ледве володів собою. Він знав, що зараз заховають їх двері від усього світу, і намагався прискорити цей час.

— Благаю вас, Ніно Георгіївно, вибачте. — Корчі вже перетинали йому голос, в очах схоплювалися гарячі скалки.

Ніна Георгіївна спалахнула:

— Я не піду, коли ви так будете поводитися!

Він знову перепросив її, але коли зайшли до тамбура, потайки примкнув за собою двері.

Одчинивши купе, Лец-Отаманів позадкував назад, немовби від якогось привиду. Купе було повне козаків, які про щось жваво радились. Тут же сидів і бунчужний. Лец-Отаманів отетерів. Спочатку він хотів просто їх вигнати, але їхні речі були вже тут.

Він розгубився. Козаки, ніби спіймані на злодійстві, мовчки розсунулися по кутках. Ніна Георгіївна, не розуміючи, що сталося, запитливо водила очима по купе. Серед присутніх вона впізнала кароокого козака у ватянці, який на Знам'янці допоміг їй занести речі до вагона, і привітно посміхнулась. Лец-Отаманів здивовано подивився на Кудрю, який відповів їй тим же. Чи вони були знайомі? Слюсар Кудря мало чим вирізнявся серед козаків дивізіону, хіба що був більш розвинений, цікавився газетами, був щирим українцем, тільки чомусь став уникати старшин, навіть огризатись. Це, мабуть, подобалося козакам, бо його слухалися більше, ніж командирів. А може, ще й тому, що він був старіший між ними і приятелював з бунчужним, а бунчужний теж попався якийсь не барабанна шкура — з козаками добре ладив. Але чому вони опинилися тут? Сотник запитливо підняв брови.

Роз'яснив усе бунчужний. Лец-Отаманів пригадав уже й без нього, що сам дав дозвіл, і зараз увесь закипів від люті. Він не прохопився жодним словом і повернув назад, але Ніна Георгіївна захотіла залишитись:

— Я хочу ще раз послухати пісню, що ви на пероні співали. Ви не проженете?

— Та чого ж, місця вистачить, — відказав переминаючись бунчужний, — і поспівати можна.

— Ну як хочете, — сказав Лец-Отаманів, саркастично посміхнувшись. — Я не маю часу, — і гримнув дверима.

— Сідайте, пані, — по-хазяйськи сказав слюсар Кудря, долонею стерши крихти з канапи. — Пісень ми вам поспіваємо потім.

Ніна Георгіївна помітила, що в вагоні були ті самі козаки, яких вона бачила вранці на пероні. Серед них тоді вирізнявся плечистий, з виразними рисами обличчя й лукавими очима, уже знайомий їй слюсар

Кудря. Він їм щось розповідав, і його уважно слухали, а глузливі смішки, якими вони проводжали старшин, підказували про їхнє ставлення до оточення, в якому перебували. До їхнього гурту, видно, пристав і бунчужний. Побачивши їх знову разом у вагоні, Ніна Георгіївна зрозуміла, що саме звело їх докупи. Бажання послухати пісень було першим, що спало їй на думку, щоб залишитися серед цих козаків.

— Пісень ми вам поспіваємо потім, — ще раз сказав Кудря, — а ви спочатку розкажіть нам, що на білому світі діється? Ви ж, певне, читаєте газети, а то ми тут жодної путящої газети не бачили. Ви, може, чули, що там в Росії?

Ніна Георгіївна ще допитливіше оглянула присутніх: крім Кудрі й бунчужного, було ще чоловіка п'ять — один з сорочачими очима і в гімназичному кашкеті, другий мав кругле, подзьобане віспою обличчя, схоже на млинець, а інші нічим не вирізнялись. Усі вони дивилися на неї з цікавістю. Бунчужний і собі спитав:

— Як воно там з революцією по інших землях-краях?

Ніна Георгіївна винувато знизала плечима.

— Я, мабуть, не більше за вас знаю. Читала в газетах, що то тільки в Німеччині спалахнула революція, а зараз уже і в Австрії, і в Угорщині. А коли святкували в Москві річницю революції, їхній Ленін сказав, що світова війна доведе не тільки Росію, а й усіх до всесвітньої пролетарської революції...

— Значить, і нас не мине?

— Ви ж, мабуть, читали, що в Харкові давно вже утворився Радянський уряд України. Ну, про маніфест ви вже знаєте, мабуть.

— Про що? — запитало зразу кілька голосів.

— Що поміщицька земля повертається селянам…

У Лелеки засвітилися очі, і він весело підморгнув до сусіди.

— Робітникам — фабрики й заводи, — продовжувала Ніна Георгіївна, — восьмигодинний робочий день… але ви мене ще за більшовичку станете вважати.

— Коли б такі були усі більшовики, — зітхнув Лелека, — а то, кажуть, у портрети нашого Кобзаря стріляють.

Йому закивали головами й інші, тільки козак із сорочачими очима сказав:

— Центральна Рада теж оголошувала і про землю, і про заводи.

— На цей гачок не один з нашого брата впіймався, — саркастично відказав Кудря. — А хазяї не дозволили: "Земельки — а гайдамаків не хочете?"

— А я так гадаю: коли хазяями буде сам народ, то й робитиме, що ухвалить. У Росії, кажуть…

— Директорія, може, теж дасть землю.

— Казав пан, кожух дам. Наче в Директорії не той самий Петлюра, що в Центральній Раді був.

— Тоді німці перешкодили.

— А зараз перешкодять Карюки. Знайдуться охочі, доки матимуть права. Ви дивіться в корінь, яка в кого програма, на кого опирається? Коли куркуль, так продасть нас хоч чортові, аби йому була користь.

— Я читала в російській газеті, — сказала Ніна Георгіївна, — про Директорію пишуть, що стара самостійність на новий лад — зручніша ширма для нової англо-французької окупації України.

— О, я ж казав, уже й покупець знайшовся, — злорадно чмихнув Кудря. — Раз пишуть, значить, соображеніє мають. Такі комусь там на слово не повірять, хоч би й кричали, що ми соціалісти. Кажуть, що багато з них по тюрмах за революцію сиділо. Мали коли до таких придивитися. Так кажете в їхній газеті. А нам коли й трапиться якась газетка, то зразу її на куриво. Та в наших про таке й не надрукують.

Бесіда затяглася аж до обіду. Більше за всіх сперечався козак в гімназичному кашкеті, але під кінець і він почав погоджуватись, що Петлюра й Винниченко своїм колінкуванням перед Антантою готують ґрунт для англо-французьких окупантів, і від цього обличчя його ставало все більш розгубленим.

Коли Ніна Георгіївна залишилася наодинці з Кудрею, вона сказала:

— Он ви який! Може, й на селах не задоволені з політики нашої Директорії?

— Самі, пані, бачите, якими очима дивляться на нас дядьки. Справді, їмо, п'ємо, у них же беремо. А яка з нас користь. Отак як подумаєш… — Він з недовірою глянув на Ніну Георгіївну й махнув рукою. — У Грапівці, ось поруч, коли не сьогодні, так завтра теж проти нас підніметься народ. Я радив би вам, пані, перейти до начальника станції, чи що.

8

Лец-Отаманів клекотів од зрадженого бажання, голова йшла йому обертом; щоб хоч трохи розвіяти лишки збурених сил, він наказав ординарцеві засідлати свого Аполлона.

Від’їхавши від станції з версту по дорозі на село, Лец-Отаманів зустрів селянську підводу, на якій сиділо, крім дядька, що правив, двоє козаків і третій цивільний. Козаки, забачивши сотника, хутко зіпхнули із саней цивільного пасажира, і він тепер брьохався в довгому й вузькому пальті за ними по снігу. У козаках Лец-Отаманів упізнав своїх телефоністів Березу й Богиню. В дивізіоні ці прізвища стали вже одіозними, і він зупинив підводу.

— Куди їздили?

Богиня нахабно глянув в очі сотникові й штовхнув дядька в спину:

— Поганяй!

Лец-Отаманів міцніше стиснув шпорами коня і вже крикнув:

— Стій! Я питаю, за чим і куди ви їздили?

Богиня зіскалив на сотника одне око і, штовхнувши знову дядька, відказав:

— Говорю ж вам, у розвідку. Бунчужний посилав. Ось уночі дядьки як дадуть нам чосу, так язика зразу потягне аж у г…. Які сварливі! Ми теж не з простих. Поганяй, чортів когут!

— Під арешт! — крикнув Лец-Отаманів. — Я вам покажу! — і всадив шпори в гладкі боки коня.

Кінь зірвався і, розпластаний, полетів далі над білими снігами. Даючи йому дорогу, третій пасажир, чорний, як циган, із злодійкуватими очима, злякано шарахнув убік і тільки покрутив головою.

Богиня нахабно гукнув:

— Ну ти, гільдія дохла, скоріше там дибай!

Третій пасажир, засапаний, нарешті знову впав на сани.

— Мало дух не виперло, — сказав він, утираючи рукавом піт. — Сердитий! Мабуть, із тих, що ломакою підганяють нашого брата в атаку.

— А вашого брата багато на війні?

— Навіщо гнатися за смертю, коли вона й сама не мине. У нас був один такий… А що то за цяця?

— Взявся в боки та й дума, що пан, — сказав Береза. — Ти з підводою останься поки що за посадкою.

Сани залишилися за кущами глоду, а козаки, озираючись, підійшли до червоного вагона з написом: "8 лошадей, 40 человек". У ньому були відсунені двері й на зроблених із нетесаних дошок примістках сиділи, спустивши ноги, козаки. Посередині вагона дихав смородом чавун, а поруч, мов рогатий жук, стояв кулемет "максим".

— Кавуля, ти тут? — запитав Береза.

Замість відповіді, рябий, з одним оком козак вилаявся з примістки й чвиркнув на розпечений чавун.

— Ну, ходімте. А де Смицький?

— А де вас і досі носили чорти? — запитала з темного кутка з-під шинелі патлата голова. З другого кінця випирали довгі й худі ноги.

— А сім верстов — це тобі що? Бунчужного бачили?

— У задньому вагоні щось вичитують, і баба ота вчорашня. Ух, брат, практикантка, видно!

— Про що вони читають?

— Ти не крути хвостом. Куди заховав матерію?

— От іще зануда. Кажу ж, віддам.

— Яку частину? — сказав похмуро Кавуля. — Доки не скажеш, і кроку не зроблю.

— Песиголовець ти після цього… Мабуть, жижки затіпались. Не хочете — не треба!

Триповерхова лайка, певне, переконала козаків, бо обидва вони вилізли до дверей.

— Ну, гляди ж, — казав Кавуля, — я тобі не Лелека, якого можна лякати шпалером. Тримай!

Вони передали по одному п'ять важких лантухів, Богиня й Береза віднесли їх за глід на підводу.

На все це дивився сорочачими очима, повними прихованої злості, худорлявий козак, що сидів верхи на кулеметі. Він мовчав, аж доки вони не віднесли останнього лантуха, тоді, мало не зриваючись на сльози, проговорив:

— Навіщо це ви робите?

— А ти мовчи, — крутнув на нього своїм одним оком Кавуля. — Христос який знайшовся! Дай йому, Богиня, цукерку, а то наш гімназистик ще заплаче.

— Ось моя цукерка, — відказав Богиня, ляпнувши по кобурі. — Гайда!

Але їх зупинив обозний козак Лелека із рябим, мов гречаний млинець, видом:

— Куди це ви носите?

Богиня витяг наган, ткнув йому під самий ніс і запитав, зціпивши зуби:

— Нюхав?

Від несподіванки обозник витріщився й широко відкрив рота:

— І спитати вже не можна.

— Нюхав, питаю тебе, мать...? Так понюхаєш, коли писнеш хоч слово. Іди там коням хвости крути!

Козак з обозу, ніби від привиду, відступив назад, а Богиня з іншими трьома телефоністами зник за глодом.

Хлопець, якого зневажливо називали гімназистом, визирнув із вагона й плаксиво сказав:

— Слухай, Лелеко, вони продають наше сало. Що ж це робиться?

— А чому ж ти мовчиш? Чому ж ти не заявив полковникові?

— А ти нюхав револьвер? Сьогодні зранку Чижик тільки шматок сала потяг у них, так і то мало до смерті не вбили. Я перейду до іншого вагона, я не можу з ними.

Лелека замислився:

— Вагон не допоможе. — Нарешті на його селянському обличчі відбилося рішення: — Знаєш, що треба зробити?

Але із-за глоду знову показались усі четверо телефоністів. Богиня щось хутко ховав у пазуху своєї бекеші. Кавуля, вертячи своїм єдиним оком, тримав його за рукав і сердито бурмотів:

— А там знов обдуриш?

— За онучу збивати бучу? Видно буде, — відказав Богиня. — А ти ще й досі тут? — крикнув він уже до Лелеки. — Ану, зараз мені поклич Маркіяна.

Лелека, озираючись на них, як на потайних собак, відійшов від вагона.

— Він на пероні гуляє з якоюсь марухою, — сказав довгоногий Смицький, — я зараз покличу. — І, ставши біля просвіту між вагонами, гукнув: — Гей, мальчонка, бігом сюди!

Старший розвідник Маркіян дзенькнув шпорами, віддав "честь" перед ущерть щасливою дівчиною і попід вагоном виліз на цей бік.

— Маркіяне, — сказав Богиня, — двоє коней, миттю! І тягни сюди Ваньку Шкета. А ти, жлоб, і досі слину пускаєш? — звернувся він уже до козака з сорочачими очима. — Пожди малость — і ти підучишся.

— Оце так робота, хлопці, не те що в Знам'янці. Животи будуть рвати від сміху. Ви тільки уявіть собі, коли його накриють…

Хлопець із сорочачими очима нічого не відказав. Він сидів на кулеметі і щось думав, наморщивши вузенького лоба. Може, перед ним розгорталися картини з романтичних описів Кащенка, а може, тільки мулили нові казенні чоботи, що сиділи, мов ступи, на його незграбних, як увесь він, ногах. Богиня підганяв хлопців:

— Ну-ну, гайда гайда! Ти, Маркіяне, будеш за старшину, а ти, Шкет, за ординарця, і сам не лізь; боже сохрани, а то я знаю тебе: зразу за манишку.

Шкет, із круглими вилицями, кирпатим носом і пересіченою бровою, хоч і без охоти, але погодився, і вони верхи на конях зникли услід за саньми.

Богиня підозріливо зазирнув по кутках під примістку, потім командирським тоном наказав козакові в гімназичному кашкеті нікуди не виходити і потяг телефоністів із собою до другого вагона:

— До Васьки, доки повернеться Маркіян.

— Гаразд! Чого носи повісили, хлопці, не дрейф, — сказав Береза, тупцяючи повз ешелон, — полковник сьогодні теж загнав цілий вагон граблів.

Вони зупинилися біля третіх дверей. Навколо чавуна кружком сиділи козаки.

— А що, хлопці?

— Лізь сюди. Кажуть, замирення скоро буде.

— Ну, доки буде замирення, — додав хтось із козаків, — так більшовики встигнуть ще такого дати чосу, що й додому не потрапиш.

— Ох і дають, ох і дають, — чухаючи потилицю, одказав літній уже козак. — Сказати б, намуштровані, а то ж прості робочі або наші ж, сільські. Так я вже такий, хоч би й додому.

— Набридло, дядьку Ничипоре, чи як?

— Та ну да! І абратно ж, кажуть, більшовики будуть землю давати.

— Наволоч ви, от що! — раптом сердито гримнув на них козак у папасі із синім шликом. — Недаром нам говорили німці в лагерях, що ми темний народ. Вони — і то дбають про нашу неньку Україну, а ви тільки про домівку думаєте. Шкурники ви після цього, а не козаки!

— А то вже ми знаємо, як німці дбають про нашу неньку. І досі ребра болять. Ось і розписку бережу за взятого кабана. Може, ти заплатиш?

Його перебив Богиня:

— Ша, хлопці, сотник їде.

Телефоністи хутко юркнули під примістку з дошок.

Сотник Лец-Отаманів зіскочив з коня і, кинувши до джури повідки, повернув до перону, але під ноги підвернувся діловод Чижик.

— Пане сотнику, — улесливо проговорив він, — кажуть, ви сьогодні діжурний?

— Щось клянчити хочеш?

— Ні, я нічого, я так, од щирого серця. Я зараз роблю звіт.

— І прийшов чарки просити?

Чижик мовчки закліпав очима над гострим носиком.

— Я тебе, Чижик, до піхоти відправлю.

— Я ж тільки хотів вам сказати… Що ж я хотів сказати? Ага, на вас там чекає один. Каже, тільки сотника йому.

Лец-Отаманів хутко повернув до канцелярії, а Богиня й Береза вилізли з-під примістки й кинулися до Чижика:

— Хто чекає, сліпота куряча?

Чижик апатично подивився своїми кролячими очима на стурбованого Богиню і, не відповівши нічого, почовгав повстяниками по снігу. Береза схопив його за плече:

— Кажи, Чижик чортів!

Чижик хворобливо скривив своє розписане сизими жилками обличчя й немічно відказав:

— Хоч би одну чарочку…

— Пляшку дам, кажи!

— Ох, господи, я ж тобі кажу — чорний увесь, у пальті.

— Чорний? Ходім до нас. Так що ж це, Маркіян промазав? Ну, я ж йому покажу.

9

Сотник Лец-Отаманів, ідучи до канцелярії, намагався відгадати, де може бути зараз Ніна Георгіївна. Коли вона в купе й сама, він навмисне не загляне туди, а піде до канцелярії, і до канцелярії йому навіть треба. Там же на нього хтось чекає. Але хто може тут прибитися до їхнього ешелону? Хіба поставщик який? Так завгосп і без нього обійшовся б. А може, може?.. І Лец-Отаманів від цієї згадки увесь здригнувся. Але чому до мене, коли є командир дивізіону. Чи знають, що я, по суті, такий же злидар-пролетарій, як і вони? Чи, бува, не перемир'я? Серце стисла радість. Може, справді нас визнає Антанта. Але, пригадавши балачки з дипломатичною місією, тільки гірко зітхнув.

Борсаючись у думках, Лец-Отаманів згадав нарешті базікання Богині про нахваляння селян. Можливо, прийшов хто попередити. Може, той, що біг за саньми?

Але в канцелярії на нього чекав зовсім не схожий на тих, про кого він думав, чоловік. Він був теж у довгому пальті, мав теж густу бороду, тільки вже шпакувату, і на голові, замість шапки, зім'ятий капелюх.

У канцелярії над кулеметом "шоша" порався хорунжий Сокира. Він ткнув бородатого в бік цівкою з кулемета й сказав:

— Ну, показуй!

Бородатий відсахнувся від цівки й витяг із пазухи чи з бокової кишені замотаний у брудну хустку аркушик паперу, складений учетверо.

— Ви будете командир? — запитав він з надією в голосі.

— Що вам треба? — насупився Лец-Отаманів.

— Усі говорять, що тільки ви й поможете. Ось нате, дивіться, хто я такий. Мене звати Самійло Біленький. А доля випала зовсім чорна, — він криво посміхнувся. — На свою голову підрядився я закупити для кооперації вагон граблів і вже привіз на Знам'янку, тільки не встиг здати, щоб мати розписку, а ваші козаки поінтересувались і причепили вагон до свого ешелону. Скажіть, хто мені повірить, що граблі потрібні для війни? А тепер, Самійле, викладай гроші, що довірила тобі кооперація.

— Так що ви хочете від мене?

— Пане старший командир, у мене там дома п'ятеро, як каша. Хіба вони розуміють, що зробили з їхнім батьком? Їм дай їсти. Я чіпляюсь за другий поїзд, наганяю ваш, питаю, де тут старший? А такий собі козак говорить: "Вони дивляться в карту на війну. Не заважай!" Чекаю день — не допускають. Нарешті знайшлась добра душа, кажуть — діловод, до вас направив.

Сокира саркастично посміхнувся, але Лец-Отаманів перебрав од Біленького довідки й перечитав їх. Граблі дійсно були закуплені для споживчого товариства. Пригадавши, що вагон стояв уже порожній, він наморщив чоло.

— Забирайся до біса!

— Я вже чекаю два дні, а на мене чекають діти, так я вже краще повернуся до дітей. А вам тільки сказати: "Господин машиніст, викиньте цей вагон" — і все.

— Кажу тобі — забирайся до біса! — уже загрозливо сказав Лец-Отаманів.

— Це ми чули й за царя. Я піду собі на станцію. Раз ви не проти, то й начальник станції скоріше погодиться. — І він, спотикаючись об рейки, почвалав на перон.

Чижик, задоволено плямкаючи губами, уже з червоним обличчям, дріботів до канцелярії. Забачивши на пероні Самійла Біленького, він зупинився, покліпав кролячими очима й подріботів назад. До вагона, в якому стояв "максим", у цей час Богиня й Береза вкидали важкі лантухи, що їх двоє інших виносили із-за кущів глоду. Маркіян і Ванька Шкет із виглядом переможців в'язали до вагонів своїх коней, з яких здіймалася їдка пара.

Чижик ще здалеку крикнув:

— Він уже на пероні.

— Хто він?

— Отой, з бородою.

— Той, та не той, — спокійно відказав Береза, — наш не вернеться. Так як, як, хлопці?

Маркіян хватався за боки і крізь сміх випльовував слова: — "Арештувать, — кажу, — і негайно контрибуцію думськими або керенками". А Шкет як визвірився: "Слухаюсь, — говорить, — ваше превошходительство". Як не зареве ж тоді крамар, та навколішки... Ще й пару керенок додав. Тільки, говорить, щоб по-хорошому. Так Шкет з версту його гнав до села. Тепер сюди й носа побоїться показати.

— Так що ти, Чижик, забирайся до біса, — сказав Богиня.

— А гроші?

— Чуєш же, що наш і десятому закаже, як скуповувати крадене.

— А ти що говорив? Скажи тільки, коли вийде, а там уже Шкет справиться.

— Дай йому, Береза, раз потягти з пляшки, а вдруге — по потилиці.

Чижик тремтячими руками, мов дитина до соски, присмоктався до пляшки.

Хлопець в кашкеті гімназиста не зводив колючих очей з телефоністів. Богиня нарешті озлився:

— А ти, жлоб, чого стукаєш баньками? Сала захотів, чи що?

— Самі жеріть його, бандюги! — сердито огризнувся хлопець. — Називається — захисники України. Якої ж думки будуть про нас селяни?

— Начхать нам на твоїх когутів. А ти що, не грабоване їси? Гадаєш, нас постачають з доброї волі твої селяни?

Поїдь з фуражирами, подивись, як виють баби за корівками. А нам що — сьогодні тут, завтра — там!

— Бандити ви, а не козаки!

— Сам ти кізяк! Розпащекувався. Ану марш перевіряти телефон, доки твоя самостійна морда ціла.

Хлопець з перекривленим від безсилої злоби обличчям виліз із вагона й пішов тинятись по колії.

Над далеким білим простором одноманітною повстиною туманився тихий день. Гурт селян, як у глибокій траншеї, розчищав колію від заносів. Білі кидки з лопат, мов голуби, злітали догори й безшумно спадали на пухкі ворохи снігу. Довкола панувала мертва тиша, хоч на станції теж топталися селяни в жовтих кожухах і драних свитках. Вони боязко підходили до гармат і, між іншим, питали:

— Чи не знову на німця?

— Вони, мабуть, самі за німця.

— А яка ваша армія?

Хлопець з сорочачими очима з нотками образи в голосі відповів:

— Вона така наша, як і ваша.

— Може, Петлюрина?

— Українська, а не Петлюрина.

— А гетьманова ж яка була? Каламутять людей, дармоїди. Старого прижиму, мабуть, шкода? Хоч би вас уже скоріше вигнали більшовики!

— А ти хіба не українець? Хай, значить, москаль панує!

— Воно, кажуть, і пан Родзянко українець, та не нам родич.

До них підійшов Кудря, апатично лузаючи насіння:

— Що, дядьки, набридло панів возити на своїх спинах?

— І вас з ними, — відказав той же селянин.

— Возитимете й далі, коли не порозумнішаєте.

Селянин од здивування навіть рота розкрив.

— Гарне діло, — сказав він уже в спину Кудрі.

Хлопець з сорочачими очима, мабуть, усе більше переконувався, що ідея реставрації колишніх гайдамацьких вольностей і козацьких звичаїв, у жертву яким він приніс свою молодість, свій запал, була підірвана остаточно і нікого вже не цікавила. Його армія була чужа для тих, чиїм ім'ям прикривалась. Вони чекали на армію, яка проганяла панів, роздавала селянам землю, а робітникам — фабрики й заводи. І чи ти будеш носити штани з матнею, чи в дудочку, то байдуже.

Він злісно подивився на селян і повернув назад до свого вагона, але по дорозі підійшов якось боком дядько, увесь ніби обложений зотлілою веретою, а не одягнений у свитку, і з надією запитав:

— А коли вже червоні прийдуть, синку?

Хлопець навіть зіщулився й бігом кинувся до ешелону. Команда телефоністів з Богинею на чолі, весело перегукуючись, ішла по стежці за станцію, де маячила на снігу сторожева хата. Кожен із них щось ніс під полою, намагаючись, щоб не було помітно.

Біля самого вагона нагнав його Лелека. Він озирнувся довкола й пошепки проговорив:

— Ну, а я все розказав Лец-Отаманову.

— Про що?

— Про наших бандитів і про те, як вони в Знам'янці забрали мануфактуру, і про оце сало, що знов хочуть його продавати, про всі їхні художества. Я більше не хочу терпіти. Ми будемо тут страждати, а вони, злодії, будуть наших батьків грабувати? Коли не звернуть уваги, я, я…

Голос його задрижав, і він хутко відвернувся.

— А що ж сотник? — запитав, теж хвилюючись, хлопець із сорочачими очима.

— Ну, що ж, каже: перевіримо, розберемось. А вони довідаються та ще кулю в спину нам всадять. Я не можу, я буду говорити з хлопцями. Раз так, так треба самим.

— Ану ходім ще до полковника.

— А полковникові болить хіба? Говорять же, що вагон граблів продав, а записку взяв, що ніби презентував для кооперації.

Із вагона висунувся слюсар Кудря у ватянці. Він, мабуть, чув їхню балачку, бо, коли вони рушили йти, гукнув:

— Гей, хлопці-молодці, ану зайдіть сюди. — Помітивши їхнє замішання, додав: — Та не бійтеся, я вам не сотник, з одного з вами тіста зліплений. Мобілізовані?

— Атож, — відказав Лелека. — Казали, проти гетьмана.

— Я теж, — додав другий.

— На цей гачок Петлюри вловили не одного з нас. Тут більше нікого немає. Сідайте! У ваш вагон не підкинули такої бомажки? — І він

показав листівку, яка нагнала жаху на Лец-Отаманова. — А нам хтось підкинув.

— Мабуть, із другого ешелону, — сказав Лелека. — Нам теж. А що воно?

— Більшовицька прокламація, — сказав зневажливо хлопець у гімназичному кашкеті.

— Тебе Калембетом звати? — спитав Кудря.

— Калембет, а що?

— Якесь панське прізвище. Батько що робить?

— Продавцем служить в українській книгарні.

— Чесно заробляє свій шматок хліба?

— Звичайно, чесно.

— А ті, що мають фабрики, заводи, шахти, вони теж чесно заробляють гроші?

— Ти гадаєш, що я не розумію, що таке експлуататори, капіталісти?

— І несеш за них свою голову.

— А ти?

Кудря почервонів по самі вуха:

— І я був такий же дурень.

— Я за Україну, а не за них.

— Ти вдумався, що написано в цій листівці?

— Ну?

— Виходить, що є дві України, одна — це народ, твій батько, мій, Лелечин, які живуть із своєї праці. Вони знають, що й по той бік кордону живуть такі самі трударі, як і вони, і ніколи їм і в голову не спаде, щоб воювати між собою. Чому? Їм нема чого ділити. А є ще й друга Україна — тих, що наймають Петлюр, щоб вони воювали за їхні фабрики й заводи. Таким, як Лец-Отаманів, "самостійна" розум замутила. Саме вони й потрібні для капіталістів. Сьогодні він ладен принести в жертву нас з вами, а завтра виведе на торг і всю Україну заради своєї мрії. Наша країна дуже багата, а народ живе бідно. Чому? Виходить, усе прибрали до своїх рук капіталісти різних мастей — і французькі, і бельгійські, і англійські, і наші. Пишуть, і американські вже прицінюються. А більшовики їм кажуть: "Забирайтесь до бісового батька! Годі вам, чортові буржуї, грабувати народ!" А де ви бачили, щоб капіталіст так легко поступився своїми баришами? Ось тобі, Калембет, ось тобі, Лелека, зброя, ось вам гармати. Хочете "самостійну"? Нате вам гетьмана з булавою. Не хочете гетьмана — нате Петлюру, він ще плохіший, тільки воюйте з Росією, бийте їхніх і своїх більшовиків, розганяйте Ради робітників і селян. Не хочуть чесні іти проти більшовиків — випускайте із тюрем Берез, Богинь, Кавуль, аби тільки воювали, бо плакали наші грошики!

— А ти? Ти теж воюєш? — знову сказав Калембет, насупившись.

— Розумнішати, хлопче, ніколи не пізно, — відказав зніяковілий Кудря.

— От бачите, куди воно йдеться, — почухав потилицю Лелека. — А ми прочитати прочитали, а не дібрали толку. "Продає Петлюра!" Брехня,

думаємо, начеб ми не довідалися, коли б це була правда. Он як полковник продав граблі, так знаємо й за скільки. А воно он що!..

Калембет більше нічого не сказав, а коли вийшов із вагона, мовчки попростував до канцелярії.

У канцелярії нікого із старшин не було. Сидів тільки один Цацоха, що прислужував при старшинському зібранні. На запитання Калембета, де пан полковник, він махнув рукою за вікно:

— Усі там, у начальника станції.

10

Лец-Отаманів прийшов у домик за станцією, коли вже всі інші сиділи за столом. Він був певний, що Ніна Георгіївна теж тут, але помилився: серед гостей начальника станції її не було. Не було і в купе. Питати ж про неї в старшин він не наважився і вирішив повернути назад. Але його схопили за руки й посадили за стіл, що був повен різної їжі й питва. За столом були всі свої, крім двох. Один у формі залізничника, певне з сусіднього ешелону, встиг вже напитися, дивився на старшин каламутними очима і з дурною усмішкою проказував: "Залізняку на пузяку, гоп!" Другий мав вигляд заяложеного урядовця. Виявилось, що це був петлюрівський повітовий комісар, який приїхав на станцію по інформацію. Посадили його поруч із полковником Забачтою. Це видалось повітовому комісарові за велику честь, і він весь час обсмикував на собі піджачок. Нарешті попросив слова.

— Я не сподівався, панове, — почав комісар, ніяковіючи, — що сьогодні мені доведеться бути в компанії наших славних лицарів, які не на словах, а на ділі захищають від ворогів нашу неньку Україну. Мені до сліз радісно, що перебуваю зараз серед таких же щирих українців, як і сам.

Капітан із Георгіївським хрестом на френчі прикрив долонею рота й кахикнув у свій келишок, а полковник Забачта поспішив запалити цигарку. Комісар тим часом перейшов до славетних гетьманів, яких радив брати тепер за зразок. І коли нарешті він крикнув: "Душу й тіло ми положим за свою Вкраїну…" — очі його від хвилювання підозріливо заблищали.

П'яний залізничник знову промимрив:

— На пузяку, гоп!

Другим слово забрав сотник Рекало. Він відкашлявся, попробував голос і, на манір казання, виголосив цілу промову. Повітовий комісар слухав, побожно нахиливши свою голову, але коли почув, що не тільки серед козаків, але й серед старшини є досить багато зовсім не українців, хутко підніс келих до очей і уважно став розглядати жовту оковиту, а Рекало урочисто поклонився до полковника Забачти й продовжував:

— От хоч би й наш дорогий полковник. Він хоч і арловской, але, побувши в руках Червоної гвардії, поклянеться, що з Директорією мати справу краще. Вона не питає, на яких ліхтарях вішав би полковник самостійників, коли б повернувся любий йому царат. Або ось лейб-гвардії єго імператорського величества капітан Трюковський, — продовжував Рекало. Сухий, костистий капітан з голеним черепом і тонкими губами уколов його гострими очима і нервово засмикався. — Цей теж, коли повернеться "єдиная неделимая", не забуде нашої ласки і перше, що зробить, заявить: "Не было, нет и не будет" української мови…

— Гоп! — проказав, уже вткнувшись носом у тарілку, залізничник.

Дехто почав смикати плечима й здивовано поглядати то на залізничника, то на Рекала, що вже говорив про ад'ютанта:

— Чим же він винен, що його славне військо гетьманське стерли із землі української, а на циганського отамана ще не вийшов. І тільки наша високогуманна армія могла зрозуміти трагічне становище офіцерства царської армії і без різниці віри, статі й походження дозволити прикласти їм руки до святої справи визволення неньки України від… від їхнього ж ярма.

Комісар устиг уже обдивитися келишок з усіх боків, полковник Забачта запалив уже другу цигарку, а ад'ютант Кований уже двічі запитав:

— Ти що, по уху захотів?

Але Рекало продовжував:

— Я закінчую. Наш ешелон, панове, — це маленька одиниця, і таких одиниць блукає зараз по Україні сотня, а може, і більше. Коли їх скласти докупи, то перед вами й буде національна армія Директорії. Єдине, що від нас вимагається, — довести, що ми козацького роду, п'єм горілочку, як воду…

Збентеження розвіяла чорна голова в капелюсі, що обережно просунулась у двері і ще обережніше запитала:

— Можна? Прошу ласки, мені два слова. Так, виходить, граблі…

Він не скінчив, як хорунжий Сокира мовчки взяв зі столу склянку й шпурнув просто йому в голову. Скло дріб'язком розсипалось по цей бік дверей, а голова замимрила вже по той бік:

— То я можу почекати.

Пищимуха з посоловілими очима кинувся на хорунжого, але ад'ютант смикнув його назад і стукнув склянкою:

— Пий!

— Не буду. Ви хочете зробити з мене другого Чижика. Щоб я вбивав не питаючись? Не буду пити!

— Пий, все одно колись повісять.

— Я ще сам тебе повісю!

Після п'яного тосту ад'ютант Кований, розтираючи широкою долонею по колючому підборідді масло, витяг до столу господиню й силоміць посадив собі на коліно.

Начальник станції, отетерівши спочатку від таких високодержавних гостей, а тепер — від прискореного наступу на його дружину, з розгубленою посмішкою намагався вирвати її з п'яних рук:

— Вам би дівчонку…

— Ми люди непереборливі, — відказав старий Карюк і вщипнув господиню за те місце, під яке силкувався підсунути й своє коліно капітан Трюковський.

Комісар, що вже намовляв заспівати "нашу парубоцьку", раптом відкинувся назад і, ніби лещатами стиснутим горлом, завів: "Во Іордані хрещається тебе, Господи…" Не на той глас!.. — І він покрутив одчайдушно головою. — "Чіжіла ти, безотрадна, доля бідняка", — і, схилившись до старого Карюка, чмокнув його в щоку.

Карюк витер скоринкою хліба поцілунок і тихо запитав:

— Невже ж таки ніяк не можна повернутися додому?

— Всіх до ноги вирізують. Раз ти українець або побачили на стіні Тараса Григоровича — амба!

— Та господи, який із мене українець? Ну, Андрюшка — це синок мій — у себе там, у семінарії, нахватався мужицького духу, а я хіба тільки щоб поспівати.

— І за те, щоб поспівати, — до стінки.

Карюк зітхнув:

— Хуторка шкода. Без хазяїна, самі знаєте, розповзеться все.

— Були хуторки, тепер — амба! — закрутив головою комісар. — От землі возідоша, в землю ізидіше.

— Ми їх з горлом видеремо! — вигукнув молодий Карюк і брязнув склянкою об стіл. — Бий більшовиків!

— Стріляй їх! — гукнув хорунжий Сокира, чорний, озвірілий, і всадив кулю в самовар.

Куля пройшла кип'яток і, ніби ошпарена, кинулася через кімнату. На дорозі їй попався буфет, потім двері і нарешті в другій кімнаті — колиска з дитиною. Господиня заверещала не своїм голосом. Кип'яток через дірочки дужками, паруючи, лився на стіл. Молодий Карюк, захоплений із такого видовиська, всадив у самовар ще одну кулю.

Пищимуха схопився за карабін:

— Чорна смерть! — але його вже згріб під себе ад'ютант Кований.

Доки під столом ішла мовчазна боротьба за карабін, до кімнати вскочила, як ураган, розпатлана, в пошматованій кофті жінка і, кидаючись то до столу, то до вікон, закричала:

— Рятуйте, караул, убивають!.. Ой людоньки, всю піч розвалили, старому голову розбили, рятуйте!

Полковник схопив її за руку:

— У чім справа, сударіня, чого ти кричиш?

— Ріжуть. Ой ваше благородіє, я ж пустила ваших солдатів як людей, а вони в піч накидали патронів. Чули? Та хіба ж це порядок, анахтемські ви душі, щоб у піч патрони?

— Спокійно, мадам!

— Яка я тобі мадам, у мене чоловік законний!

— Ми теж законні. Сідай до столу…

— Які ви законні, як ваші харцизяки вже ганяються он за явреєм по станції. Ой людоньки, рятуйте! — І вона, схопившись за голову, вискочила з хати з криком: — Караул, люди добрі, рятуйте!

Лец-Отаманів увесь час сидів мовчки. В міру того як він пив, обличчя в нього все більше кривилось, червонішало і наливалося злою, роздратованою кров'ю. Коли жінка вискочила з хати, він встав, відкинув стілець і мовчки покинув кімнату.

Надворі стояла вже зимова ніч. У синьому небі миготіли іскрами зірки, а під ногами рипів пищиками примерзлий сніг. Від Знам'янки уже виразно чулась канонада. Артилерія могла тепер брати участь у боях

тільки з бронепоїзда. У Лец-Отаманова мороз пройшов поза шкірою. Канонада настирливо нагадувала про безвихідне становище, в якому опинився не тільки їхній дивізіон, а і вся армія.

Слідом за сотником вийшли із будинку й інші старшини, наповнивши тишу п'яними голосами. На станцію збігалися якісь люди. У декого за плечима стирчали гвинтівки, інші були з коляками. Між ними штовхались і деякі козаки.

Лец-Отаманів зрозумів, що коли прилюдно не будуть покарані бешкетники й злодії, в ближчих селах може вибухнути повстання, а може, і в самому дивізіоні. Полковник Забачта був п'яний, але й поза цим йому було байдуже, і сотник вирішив діяти на свою відповідальність. Заскочивши до канцелярії, Лец-Отаманів викликав молодого Каркаса, який був черговим по дивізіону, і наказав негайно допитати всіх, хто був у сторожа.

Віддавши наказ, він трохи заспокоївся. Вино ще бурувало в жилах, і Лец-Отаманів, уявляючи, як буде здивована з цього Ніна Георгіївна, злорадно посміхнувся. "Так і скажу: ви в цьому винні. Я більше не можу. Ваші очі, ваша посмішка, ваші білі руки, ваші пишні… Я мушу відчувати їх коло себе, в собі. Ви це мусите зрозуміти й не просити мене, не благати, не кричати, — все одно я завтра чи позавтра, може, накладу головою, але сьогодні я хочу пережити насолоду…"

— Дома Ніна Георгіївна? — запитав він у Цацохи, що підмітав коридор.

— Тільки що вийшла кудись із бунчужним, — відповів облизуючись Цацоха. — Ох і баринька, у-у-ух… Якби нам таку з вами!

Лец-Отаманів роздражнився ще більше. Здавалося, коли б зараз зустрілася Ніна Георгіївна, він би просто розчавив її у своїх обіймах,

затоптав ногами в сніг і цілував би кожну частку цього білого, терпкого, як вино, тіла, аж доки б не впився до безтями.

"А бунчужний, мабуть, піснями частує", — подумав він, криво посміхаючись.

Усі старшини зайшли до другого вагона, звідкіля долітали звуки скрипки. Лец-Отаманів хотів теж повернути туди, але його нагнав молодий Карюк. Він був переполошений і ще з порога крикнув:

— Сам іди їх допитуй! Насилу втік.

— Напудив! Теж мені вояка! Тільки пити вмієте.

— А як вони за кулемет схопились.

Лец-Отаманів хутко зайшов до старшинського купе. Усівшись за стіл, на якому стояла пляшка, старшини вже весело ляпали картами. Чижик грав щось сумне і тривожне.

— Панове, — сказав Лец-Отаманів сердито, — ми так дограємось до заколоту. Козаки вже за кулемети хапаються. Пане полковнику, накажіть зразу ж заарештувати зачинщиків!

Забачта п'яно ухмильнувся:

— Ви ж хазяїн.

— До біса з кривлянням!

— Арештовуйте хоч і весь дивізіон. А-а, дозвольте, за віщо? Вам налити?

— Ви ж чули: за кулемет хапаються.

— Який, де?

Лец-Отаманів роздратовано махнув рукою:

— Ходім, Карюк!

Вони попростували до вагона телефоністів. Біля нього юрмилися козаки. Певне, побачивши сотника, із юрби вийшла Ніна Георгіївна. Вона була збентежена, але намагалась не показати цього.

— І ви тут? — здивувався Лец-Отаманів.

— Безобразіє! — проговорила вона, стрельнувши сердитими очима на бунчужного.

Тут же топтався й Кудря. Обидва вони були стурбовані і ніби почували себе в чомусь винними. У вагоні, брутально лаючись, вовтузилися з кулеметом Кавуля і Смицький. Ніна Георгіївна з ображеним виглядом звернулась уже до сотника:

— Повертаюсь із прогулянки, а вони знову… Уже й кроку жінці не можна тут ступити. Така армія?

— Хто?

— Ті самі. Коли б не ваш бунчужний, чи й врятувалася б.

Лец-Отаманову аж помутніло в очах: якась босота насмілюється нарівні з ним залицятися до такої жінки, як Ніна Георгіївна.

— Зараз ми покладемо цьому край. Що ви робите з кулеметом?

— Заїло, — відказав бунчужний. — Дармоїди чортові. Навіть кулемета не можуть тримати на справі.

— А він чому тут? Забери до себе у вагон!

— Нема дурних, — відказав Кавуля.

— Струнко! — голосніше ніж треба викрикнув Лец-Отаманів і вихопив револьвер.

Гучна команда, підсилена револьвером, мимохіть вплинула на Кавулю, Березу, Богиню і Смицького, що були у вагоні. Вони облишили кулемет і виструнчились, Карюк скористався з цього і хутко висмикнув кулемет надвір.

— Під арешт! Бунчужний, подвійну варту! Ведіть на станцію!

— Давно пора! — почулося кілька голосів.

Заарештовані вже не буянили, а тільки криво посміхались, дивуючись, мабуть, що проти них враз наїжачився майже увесь дивізіон.

— Хто вони? — спитала Ніна Георгіївна, повертаючись із сотником до свого вагона.

— Босота! — коротко відказав Лец-Отаманів. Він важко дихав і, здавалось, чогось не міг зрозуміти. — Карюк, ти сам доглянь. Поведінка бунчужного… Не треба ні на кого покладатись. Зрозумів?

Ніна Георгіївна, певне, відчула, що він при ній чогось не договорює, з докором сказала:

— А навіщо таких тримати в армії? Це ж просто злочинці, а не вояки.

— Вони і прийшли до нас із тюрми, — відказав Карюк.

Лец-Отаманів блимнув на нього сердито:

— Нема нічого без "але".

Знову почулися далекі вибухи. Вони ставали щогодини виразнішими, із степу вже долітав скрип обозів, які теж тяглися на захід, а ешелони ніби навіки примерзли до рейок.

— Ми коли-небудь рушимо з цієї проклятої станції? — спитала Ніна Георгіївна, коли вони зайшли до вагона. — Навіщо я змарнувала день? Пане сотнику, дайте коня з'їздити до села. Я найму там підводу.

— Ні, ми вас не відпустимо, — грайливо сказав сотник. — Завтра скінчать розчищати колію.

— До завтрього нас може наздогнати бронепоїзд.

Лец-Отаманів посмутнів:

— Піхота відступає з боєм. У нас теж є гармати.

— Може, мені краще в містечку перечекати?

— До містечка, кажуть, верстов шість.

— А ви вигадайте яку-небудь причину й проведіть мене.

Лец-Отаманів криво посміхнувся:

— Ніно Георгіївно, дорога, для вас я ладний на все, але... Потяг може зірватися кожної години.

— Все залежить від бажання, дорогий… Пробачте, як вас звати?

— Петро Маркович.

— Від бажання, дорогий Петре Марковичу, — сказала вона, примруживши очі.

І цей затриманий на ньому погляд, і ласкаве звернення для Лец-Отаманова були несподіванкою. Він навіть розгубився і вже хотів перейти на інтимний тон, але до коридора вбіг засапаний молодий Карюк і викрикнув із задоволенням:

— Заарештували! Заперли в лампову на станції. Ходім. Зараз нарада буде, що з ними робити?

— Розстріляти! — сказав Лец-Отаманів, злий, що через них він і сьогодні примушений покинути Ніну Георгіївну.

11

Для полковника Забачти все ще було байдуже — кого і за віщо заарештували. Нараду він погодився скликати тільки на настирливе домагання старого Карюка, який боявся, що вони втечуть з-під арешту і порішать сина.

Першим слово взяв сотник Рекало.

— Я вважаю, панове, — сказав він, — над злодіями ми мусимо вчинити екстрений польовий суд. Понєже в нашій республіці ще не вироблено відповідних кодексів і навіть самого положення про польові суди, будемо додержуватись старовинних національних звичаїв і сучасної техніки. Суд, з огляду на небезпеку, розпочати негайно і про наслідки постфактум довести до відома штабкорпусу.

— Згодні! — закричали інші.

— Згоден, — сказав і Лец-Отаманів. — Тільки скоріше. Наші відійшли вже, мабуть, до Казарної. Треба зараз і суддів обрати.

До складу суду обрали Рекала, Лец-Отаманова і Кованого.

Натовпи козаків і урядовців з обох ешелонів ходили по перону й висловлювали одні — захоплення, інші — обурення. Все це перемішувалось і гуло єдиним тривожним гулом.

Боячись, що заарештовані козаки не визнають самообраного суду, Лец-Отаманів запропонував усю церемонію провадити з підкресленою офіціальністю, тому, коли розпочалось засідання в кабінеті начальника станції, першого заарештованого — Березу — привели в супроводі чотирьох козаків із оголеними шаблями. Рекало, все в тому ж плані, почав ставити запитання занадто здалека і такі заплутані, що Береза, фамільярно запаливши цигарку (суд зніяковів: ніхто не знав, чи можна було палити підсудним) і випустивши на стіл дим, не витримав і безцеремонно перебив:

— Розвів антимонію, наче ми відпираємось. Я й сам скажу — брали, продавали. На інших дивились і собі те робили. Цілі города, цілі землі забирають… Або візьмімо гроші. Ви розплачуєтесь гривнями, які нічого не варті: бомажка розмальована, та й усе; хіба це не грабунок? Ще й людину застрелили… А три вагони, що ви вкрали на Знам'янці…

— Я вас закликаю до порядку, — перебив Лец-Отаманів.

— Який же це в біса порядок? Багато — можна, а мало — гріх. Полковник Забачта поклав собі до кишені за граблі цілу тисячу…

— Ми про вас питаємо…

— А коли хочете про нас знати, так тільки за сто карбованців продали. Хресті-бог! А знайшовся б іще який дурень, іще б сто взяли. Таких не шкода: самі хочуть погріти руки на чужому. Так це ж ніби вор у вора, а ви в кооперації цапнули. Нам — і то соромно…

Рекало, ображений, що його безцеремонно перебили, почав знову ставити запитання:

— Ні, ви скажіть, позаяк я офіційно питаю, де, з ким, що і скільки ви пограбували?

— Чого там грабували? Брали, що погано лежить. Ну коли вже вам так хочеться знати, слухайте. У Полтаві ми більше барахолили по церковних чашах і дароносицях. Все рівно Бога тепер у заштат вивели. У Кременчуці трохи мануфактурою поживились, у Кобеляках дістали товару на чоботи, а в Потоках — каракуль. Та й на вашій бекеші, пане Кований, комір із знайомих нам каракулів. Ми чесно ділимось, не так, як ви…

Лец-Отаманів закусив губи, інші сприйняли це байдуже.

Рекало вже не встигав записувати, а Береза все з тим же цинізмом продовжував називати нові й нові міста й містечка, де вони грабували, що тільки попадалось.

— І вам так легко поступались своїм добром?

— То як коли. Бувало, і придушити доводилось.

— Ви знали, яка міра кари за це буває?

— Так зараз же війна. Ви ж наказуєте нам у противника стріляти, — стріляєм, убиваєм, а він мені, може, й не противник. Чому ж ви за це

мене не судите? Ще й хвалите. А хіба буржуй не противник? Торговий капіталіст?

Рекало стомився вже запитувати і охоче уступив Кованому. Ад'ютант запитав тільки, чому Береза й його приятелі не корилися, коли їх хотів допитати Карюк, навіть хотіли виявити збройний опір? З прищуватого обличчя Берези поступово зійшов нахабний вираз, він, примруживши очі, глянув у вікно, потім зневажливо — на суддів і, ніби пересилюючи себе, відказав:

— Да! Коли б не заклинився патрон у кулеметі, може б, уже за столом сидів хтось інший, а ви б стояли на моєму місці.

— Що ви хочете цим сказати? — насторожився Лец-Отаманів.

— Та нічого особливого. Ви ж бачили самі, хто біля вагона вертівся. А я не донощик. Задумано було хитро, і нам на руку.

— Козаки хотіли заколот підняти? Ви це хочете сказати?

— Це до нашої справи не стосується. Це вже політика, пане сотник. Ми теж на законах розуміємось. Раз ви проти царя, значить, і проти його законів, а своїх ще не надумали. От і виходить, що ви не маєте права нас судити. Постращати — будь ласка. Тільки ми вже лякані.

— Хто вас підбурював? — допитувався Лец-Отаманів.

— Кажу ж, це нашої справи не стосується.

Береза більше ні на які запитання не захотів відповідати.

Не виказали нікого і решта заарештованих, а від грабунків не відпирались, як і від того, що з п'яних очей наробили шкоди в квартирі станційного сторожа.

— Ви ганьбите нашу армію! — вигукнув Лец-Отаманів.

— По Савці й свитка, — відказав Кавуля, якого допитували останнім.

Нарешті суд пішов на нараду. Провинність підсудних у численних грабунках і навіть убивствах була доведена. З приводу цього ніяких суперечок не було.

— Який же вирок?

У голову Лец-Отаманова настирливо пхалася думка про розвал армії Директорії, заради якої він стільки вистраждав, а до того ще й із сусіднього ешелону полинула тужлива пісня: "Вернись, сину, додомоньку, змию, зчешу головоньку…" Гнів, безвихідь, розпач опалили йому мозок, і він істерично викрикнув:

— Розстріляти!

Інші здивовано перезирнулись, але перечити не стали. А про поведінку бунчужного й Кудрі вирішили ще порадитись зі старшинами. Вирок над засудженими ухвалили виконати сьогодні ж уночі. Рекало зашкріб у потилиці:

— А хто ж буде розстрілювати?

— Як хто? — роздратовано відказав Лец-Отаманів. — Козаки!

— А коли відмовляться?

— Ну, дурниці. Тоді хто завгодно, хоч би й ти.

— А чому не ти?

— Може, сперечатись почнемо?

— Навіть сперечатись не бажаю. Хто хоче — нехай стріляє, а я до такої роботи не звик.

— І тебе розстріляємо!

Вирок підсудним читав з кам'яним обличчям Лец-Отаманів. Текст був пересипаний такими словами, як "понєже" і "позаяк" і так уснащений згадками про "запорозькі традиції", що міг, здавалось, справити на будь-кого враження. У молодого Карюка навіть очі заблищали. Не справив він жодного враження тільки на підсудних. Навіть коли почули міру кари, вони й тоді — хто зневажливо чвиркнув крізь зуби, хто відкопилив губу.

Лец-Отаманів, який чекав на природну в таких випадках реакцію, зніяковів, утратив урочистий вигляд і, пустивши наперед гостру лайку, вирядив засуджених назад до лампової кімнати.

Звістка про вирок хутко облетіла увесь ешелон, і козаки, мов розбурхане море, забурували по всій станції.

— Чижик, що там балакають? — запитав його Лец-Отаманів, покликавши до купе.

— А хіба їх розбереш. Одні говорять, що й справді розстріляють, а другі говорять, що чорта з два.

— Цебто?

— Ніхто не захоче.

— А ти?

— Що ви, пане сотнику? Я не знаю, звідки й гвинтівка заряджається.

— А коли ми тобі будемо давати щоденно по пляшці?

— Що ви, що ви, пане сотнику? Хай вона вам згорить, я її більше і в рот не візьму.

— А таку бачив? — І сотник похитав перед його носом пляшкою з бурштиновою калганівкою.

Чижик заклипав очима, заплямкав губами і вже благаючим голосом сказав:

— Пане сотнику, що завгодно — холуєм буду, злодієм для вас зроблюся, тільки не робіть з мене ката. Я через цю кляту горілку людський образ і подобу втратив, а колись був же чоловіком. Два факультети скінчив.

— Брешеш.

— От бачите, я й сам уже перестаю в це вірити. Що ви хотіли сказати?

— Ти, звичайно, бачив прокламації, що з'явилися серед козаків?

Чижик закивав головою.

— А давно вони з'явилися?

— Хто?

— Прокламації.

— А хіба я їх бачив? Що ви, пане сотнику, за дурня мене маєте — випитуєте й випитуєте. Ніяких прокламацій я не бачив і не знаю.

Лец-Отаманів налив склянку калганівки й одвів руку вбік.

— Ну, кажи, у кого бачив? Може, навіть знаєш, хто їх підкинув, тоді цілу кварту наллю.

Чижик подивився хворими кролячими очима на калганівку, потім на хиже, якесь загострене в кожній рисі сотникове обличчя і, весь ізсудомившись, пішов із купе, тихо кинувши:

— Не знаю.

— Ах ти ж…

І сотник, закінчивши крутою лайкою, із силою шпурнув у спину Чижикові склянку з калганівкою. Бурштинові струмочки поміж дріб'язків скла потекли по підлозі, а Чижик, увесь здригаючись, з мокрою спиною, немов побитий пес, подріботів за двері.

12

Було вже близько півночі, коли старшини всього дивізіону знову зійшлися на нараду. Справа з засудженими ускладнялась, як і гадав Рекало: козаки дивізіону категорично відмовилися виконати вирок, а серед старшин теж не знайшлося сміливих. Навіть колишній пристав Світлиця заперечливо крутив головою. Різками відшмагати, хоч на смерть забити, він погоджувався. Всі були певні, що це в крайньому разі

виконає сотник Лец-Отаманів, але він загадково мовчав. Навіть чомусь посміхався про себе. В очах помітне було якесь нервове збудження, ніби перед сюрпризом, йому тільки відомим. Ад'ютант Кований нагадав про натяки Березі.

— Бунчужного треба теж заарештувати, — категорично сказав Лец-Отаманів. — І Кудрю, слюсаря! Мені здається, це вони каламутять дивізіон.

— Хто, Натура? — здивувався полковник. — Ви ще не знаєте цього служаки. Покличте його сюди.

Бунчужний Натура колись служив у артилерійському полку разом із Забачтою, який був ще тільки командиром взводу. Забачта його майже не пам'ятав, але щиро зрадів, коли довідався, що Натура однополчанин. Може, це було єдине, що в'язало його з молодістю, з безтурботним життям офіцерів царської армії? Йому вже здавалось, що для Натури він був тоді "отцом благодетелем" і бунчужний про це не забуває.

Бунчужний прийшов насторожений. Коли він входив у коридор, у прочинених дверях за ним показалось іще кілька голів. Зарипів сніг і під вікнами вагона, але полковник цього не помітив.

— Здравія желаю, пане полковнику! — чітко проказав бунчужний, ставши струнко. — Ви наказали з'явитись?

Полковника приємно вразили і "здравія желаю", і виправка козака. Він поблажливо усміхнувся:

— Не забув ще? Молодчина!

— Рад старатись, ваше високобла… пане полковнику.

— От вам і більшовик, — сказав полковник, переможно дивлячись на старшин. — А може, справді ти, Натура, вже став більшовиком? Тільки ти, братець, говори правду.

— Ну, нам ще далеко до більшовиків, пане полковнику.

— Тобто?

Бунчужний змішався:

— Ну, вони всі — пролетарія, а ми ще, слава богу…

— А от сотник Лец-Отаманів каже…

У бунчужного перемигнули в очах тривожні вогники, але в ту ж мить він здивовано звів брови:

— Ваше високо… пане полковнику, дозвольте і мені запитати.

— Питай, питай.

— Коли б ви були більшовиком, що б ви зробили?

Полковник покліпав очима, глянув запитливо на старшин, але, видно, й вони не зрозуміли такого запитання, нарешті він прояснів:

— Ох ти ж і хитрий хохол. Чули, панове, як він заставляє мене сказати самому собі: дурне запитання! Звичайно ж, коли б я, крий боже, був більшовиком, то служив би у більшовицькій армії, а не, а не… Ну, не я вам казав, пане Лец-Отаманів?

— Коли б так легко розв'язувалося питання, пане полковнику, так ми б їхали на схід, а не на захід, — відказав Лец-Отаманів, дратуючись із

полковникової легковажності. — А чого біля тебе весь час Кудря вертиться?

— Та в нас, вважайте, і побалакати ні з ким такому, як слюсар. Людина міська, бувала, а ми ще колись разом працювали на заводі. Ну, й згадуємо за чаркою.

— За чаркою можна, — сказав полковник, — а ти ось що порадь мені, братець, як нам з цими бандитами бути?

— Я вже думав, пане полковнику, не інакше, як до містечка треба з'їздити…

Лец-Отаманів навіть підхопився з місця:

— От це правильна думка! У містечку напевне ж є якась команда.

— Ідея, ідея, — сказав полковник. — Може, ти сам і поїдеш?

— Ні, — заперечив зразу ж Лец-Отаманів. — Треба поїхати комусь більш авторитетному. Іди, Натура, ми тут самі вирішимо.

Бунчужний дзенькнув острогами, чітко повернувся й вийшов.

— Тоді будемо вас просити, пане Лец-Отаманів, — сказав полковник. — І треба їхати зараз, а то можете нікого не застати.

Лец-Отаманів вдавано скривився, але тут уже всі заговорили в один голос, що має їхати тільки він, і то негайно.

— Я піду розпорядитись, щоб засідлали коня, — сказав Рекало.

— Треба їхати саньми. Може, командира їхнього доведеться підвезти.

Схвильований Лец-Отаманів, навіть не постукавши, вбіг у своє купе.

— Я зараз їду до містечка, Ніно Георгіївно. Хочете?

Ніна Георгіївна зраділа і навіть не образилась, коли Лец-Отаманів боляче стиснув їй руку.

— Збирайтесь!

— Я готова.

Дійсно, вона була вже одягнута, а на канапі стояли її чемодани.

— Тобі кучер потрібен, Лец? — запитав із коридора Рекало.

Лец-Отаманів по-змовницькому глянув на Ніну Георгіївну й відказав:

— Не треба.

Ніна Георгіївна здивувалась:

— У глупу ніч?

— Тому саме, — а в коридор ще раз гукнув: — Не треба!

— Вигадуєш!

— Не треба!

— Ну, як знаєш. Кінь уже запряжений.

Полковник Забачта, побачивши, що Ніна Георгіївна виходить із чемоданами в руках, прицмокнув і дражливо сказав:

— Весільну подорож, пане сотнику, доведеться скоротити до ранку. Щасти!

— Мерзотник! — процідив крізь зуби Лец-Отаманів.

13

Кінь, що застоявся у вагоні, узяв із місця розмашною риссю. Маленькі килимкові сани летіли легким поковзом по білій пухкій дорозі, ніби не торкаючись землі, і, як на човні, помітно заколисували подорожніх.

Виїхавши за станцію, що заступала собою ешелони, Лец-Отаманів зітхнув на повні груди. У комендантську сотню він не вірив, але вірив у свій успіх у жінок. Про щось інше зараз думати не хотілось. Може, червона повінь заллє усі простори України і він захлинеться в ній. Але то буде завтра чи позавтра, а зараз він хоче насолоди. Він перебрав віжки в одну руку, а вільною обхопив її стан і з силою притиснув до себе. Ніна Георгіївна була чимось замислена і пружно відсторонювалась. Лец-Отаманів нахилився й гарячими губами уп'явся в її матову холодну щоку. Вона кулаками вперлась йому в груди і намагалась якнайдалі відхилитись, але сотник уже цілував очі, лоб, вушка і настирливо ловив губи.

— Залиште!

Сотник п'янів все більше. Щоб розв'язати собі руки, він натяг віжки, і кінь стишив рись. Ніна Георгіївна закричала вже істерично:

— Облиште, чуєте... Я вистрибну, чуєте... Хам!..

Лец-Отаманів прибрав руки й хмикнув:

— Ви серйозно?..

— Безобразіє, — не переставала обурюватися Ніна Георгіївна. — Користаєтесь, що я беззахисна. Нечесно з вашого боку, славний лицарю!

Сотник огризнувся:

— Хто там буде згадувати про честь таких, як ми.

— Тоді задля чого ця комедія з судом? Одного поля ягоди!

— Не комедія, а застереження від отрути, дорога пані. Профілактика!

— Блаженні, хто вірить.

— Амінь!

— А коли комендантської сотні не буде в містечку?

— Я в цьому більше ніж упевнений.

— І ви повернетесь до ешелону, щоб підставити свого лоба під кулю? Дивуюсь, невже ви не бачите, що карта ваша бита? Нема вже потреби вертатись.

Лец-Отаманів заперечливо покрутив головою. Так може вчинити Забачта, Трюковський чи Кований — вони найманці, а він же хазяїн. Ні, карта ще не бита! Не вистачить своїх сил — закладемо себе чортові, дияволу, а свого доможемось. Інша справа, коли б його ненароком схопили більшовики, ну, тоді був би зневолений кінець… Лец-Отаманів

відчув, як десь там, усередині, щось неприємно заскімлило, в голову почали пхатися зрадливі думки, їх обірвали постріли на станції. Вони озирнулися, але нічого вже не можна було побачити. Ніна Георгіївна запитливо подивилась на сотника.

— Не розумію! — сказав він, знизавши плечима.

— Може, заколот? Може, селяни?..

— Не може бути, — але голос його задрижав. — Вернімось назад!

— Що ви?!

— Це, певне, ворожа розвідка.

— Женіть! Нас теж можуть нагнати. У вас зброя є?

— Вистачить — ось карабін та ще браунінг. — Лец-Отаманів ляснув віжками коня.

— Тут десь має бути поворотка, казали.

— Я бачу, он далі.

Звернувши з широкого путівця, вони поїхали вже по ледь позначеній польовій дорозі.

Верст за три після повороткі, як говорив начальник станції, мусило замаячити містечко, але кінь, увесь у милі, проскакав, напевне, уже більше п'яти верст, а ознак будь-якого навіть хутора не було видно.

— Ми заблудились! — сказала Ніна Георгіївна роздратовано.

— Не може цього бути. До містечка сім верст із гаком, значить, не менше десяти. Скоро вирине, — заспокоював сотник, сам розгублено озираючись довкола.

— Цього ще не вистачало!

З чорної небесної безодні почав тихо спадати пухнастий сніг, і з очей зникли навіть близькі обрії, що були до цього помітні.

Несподівано збоку, десь близько, загавкали, мов кулемет "шоша", собаки. Лец-Отаманів підвівся на санях і крізь сиву млу примітив ліворуч щось темне на снігу.

— Там внизу якийсь хутір.

— Може, погріємось і дорогу перевіримо, — сказала Ніна Георгіївна, вся здригаючись від холоду. — Я змерзла.

Лец-Отаманів зразу ж повернув коня через поле навпростець.

У балці лежав маєток біля круглого ставу, прибраного у похилі верби й круті береги. Такі ж верби в білому інеї, мов у парчі, схилилися з обох боків греблі, що вела до двору. Все це виглядало як у казці.

— Як тут хороше! — вирвалось навіть у збентеженої Ніни Георгіївни.

За містком показався темний будинок і декілька інших будівель. З будинку крізь щілини у віконницях пасмами вирівалось світло й манило з холоду до теплої кімнати.

Добувшись до двору, Лец-Отаманів здивувався. Біля воріт якось хаотично стояли артилерійські запряжки, але тільки передки зі снарядними ящиками. Не важко було зрозуміти, що розбита батарея

загубила не тільки обоз, а й свої гармати. У темноті біля коней порались якісь постаті, ввертаючи після кожного слова злу, роздратовану лайку. Над запряжками стовпами стояла пара, і на весь двір розносився їдкий припах кінського поту.

— У чім справа, панове, якої це частини?

Один брутально вилаявся, інший злісно перекривив: "Панове, панове", але Лец-Отаманів все-таки довідався, що це була легка батарея із загону "Запорозька Січ" і що години дві тому їх розбила Червона армія верст за десять звідсіля.

Видовище було жалюгідне. Розхристані козаки сідали на коней, щоб знову тікати далі під захистом темної ночі.

Ніна Георгіївна й собі обійшла майже всі запряжки. Зазирнула навіть до тачанки, що з кулеметом стояла осторонь.

14

У будинку, куди вони зайшли, був справжній розгардіяш.

На порозі вітальні зіткнулися із старшинами батареї, що, навантажені клунками харчів, прощалися з господарем. Високий, огрядний, із сивиною в чубі і з коротко підстриженою бородою, господар заклопотано тиснув їм руки і, озираючись назад, кидав:

— Машо, заспокойся, ну, заспокойся. Зараз і ми поїдемо.

Забачивши на шапці Лец-Отаманова білий султан, господар зразу визначив його чин у армії і щиро зрадів:

— Дуже приємно, дуже приємно. От бачиш, Машо, до нас іще гості завітали, а ти кажеш, що нас усі покинули. Ми тут, як на острові.

Маша, огрядна пані з мокрою хусткою біля очей, лежала в їдальні на канапі. На столі в безладді стояли недопиті пляшки старих вин і холодні страви.

Пані істерично хлипала і монотонно голосила:

— Боже, боже мій…

— Заспокойся, Машо! Боїться, щоб не захопили більшовики, — пояснив господар, запрошуючи присісти до столу. — Дістав із льоху найстаріші вина. Все одно думаю тікати.

— Куди?

— Та куди ж, як не за кордон: туди не дістануть.

— А хіба не можна зостатися на місці? — запитала Ніна Георгіївна.

— Доки свої були — сидів. Мене мужики на руках носили, а цю зиму я ще віддав їм майже задарма десятин сто землі.

— Усю віддали?

— Та десятин триста й собі залишив. Треба ж з чогось жити. Так це вони, коли довідаються, що пан їхній поїхав, будуть бідкатися, сердешні. Машо, ти б усе-таки доглянула, як там дівчата ладнають речі. Цьому бидлові скільки не годи…

Пані, монотонно причитаючи "боже, боже мій…", вийшла до другої кімнати, де поспішно гриміли скринями.

— Ну, як же там батько Петлюра? — запитав господар, присівши до столу. — Це ж мій вихованець. Я вам зараз покажу.

Із купи книжок, що вже лежали біля бібліотечної шафи, він витяг синій школярський зошит і підніс до Лец-Отаманова.

— Власною рукою переписував Симон Васильович. Це ще як був моїм учнем у духовній семінарії. Бачите, ще й тоді кохався в піснях.

Лец-Отаманів розгорнув зошит. На окремих сторінках чітким круглим почерком були старанно переписані пісні. В очі йому впали: "А в Києві на риночку", "Приїхали три козаки", "Ой час, пора до куреня", "Із-за гори сніжок летить" — і так в одному зошиті до сорока. Господар побожно притиснув зошит до грудей і сказав:

— Бережу як пам'ять. І хто б подумав, що із Симона… Петлюра вийде. Ну, нехай йому Бог помагає.

Із розмови виявилося, що Лец-Отаманів дійсно заблудився. Містечко лежало далеко вбік, і звідсіля до нього було теж верст біля семи, і то коли перехопитися за байраком через яр.

— Але що ж ви застанете в містечку? Комендант збирався виїздити ще вчора.

— А може, там яка-небудь піхотна частина зосталася?

— Та де там. Вони від колії й на версту не відходять. На цім тижні тут, біля двору, чомусь знизився літак. Вкотили його до обійстя, а льотчики як поїхали, та тільки й бачили. Дзвонив уже й на станцію. Цілісінький же аероплан — і покинули.

— А де він? — запитала поспішно Ніна Георгіївна.

— Стоїть біля воловні.

— Так ми, може, таки ще застанемо когось у містечку і пошлемо забрати. Ви його не псуйте.

Раптом під самим вікном луснули постріли: один, другий.

Всі перезирнулися, Лец-Отаманів і господар помітно зблідли, а пані в другій кімнаті знову забилася в істериці:

— Боже, боже… поїхали…

— Що це значить? — спитав Лец-Отаманів.

— Еге, що б воно? — проказав і господар. — Рушниць ніби ні в кого з челяді не було, а січовики вже виїхали.

Лец-Отаманів пополотнів ще більше. Дві пари очей дивилися на нього із запитанням і з надією. Він не витримав, схопив карабін і кинувся на ґанок. Ніна Георгіївна з якоюсь особливою цікавістю підбігла до вікна. Крізь розмальовані тонкими крижаними візерунками шибки вона не могла розібрати нічого і почала часто хукати на шибку. Почувся знову постріл.

Ніна Георгіївна захукала ще частіше. Лід темнів, сльозився, і вона вже побачила Лец-Отаманова, який, озираючись на всі боки, біг назад.

— Що там? — запитала Ніна Георгіївна, коли він переступив поріг.

Лец-Отаманів знизав плечима:

— Поскакало двоє верхи на конях.

Ніна Георгіївна заметушилася і почала збиратися з таким виглядом, ніби поспішала додому.

— Скоріше треба до містечка. Я ж казала, це вже їхня розвідка!

— А куди вони поскакали? — спитав господар.

— До яру.

— О, там може ціла рота заховатись.

Ще раз перевіривши маршрут і прийнявши від господаря банку з варенням, вони за хвилину знову опинились у полі.

Пухкий сніг уже прикрив рівною пеленою всі дороги і стежки. Господар казав, що зараз мусила бути поворотка праворуч, але на снігу ніяких ознак такої поворотки не було.

— Яр мусить бути праворуч, — сказала Ніна Георгіївна, — їдьте навпростець!

— Спробуємо, — відповів Лец-Отаманів винувато.

Було вже близько третьої години ночі, і Ніна Георгіївна все більше дратувалась. Вона пробувала навіть підганяти коня. Кінь, трохи відпочивши в маєтку, летів полем з новою силою. Скорси саней щохвилини бились об груддя, і по цьому можна було судити, що вони вже женуть по ріллі. Лец-Отаманів, щоб розвіяти неспокійний настрій, що відчувався через втрачену путь, знову попробував обняти Ніну Георгіївну.

Ніна Георгіївна, вся заглиблена в якусь думку, роздратовано зняла його руку. Потім нетерпляче запитала:

— Ми довго ще будемо блукати?

Лец-Отаманів знизав плечима:

— Ярок єсть, а байрака близько й сліду немає.

— Давайте тут перехопимось.

— А може, вернемось на хутір? Кімнату нам знайдуть, і…

— Повертайте, тут уже неглибоко, — перебила його Ніна Георгіївна владно. — А то ми так усю ніч проблукаємо.

Щодалі Лец-Отаманів усе більше підкорявся її волі і слухняно повернув коня просто на яр.

— Тепер же тримайтеся!

Але Ніна Георгіївна не встигла ще схопитися за поручні, як кінь раптом по самі вуха пірнув у сніг, голоблі підкинули сани догори, і вони обоє покотилися на дно глибокого яру. Слідом за ними вперекидь стрибали чемодан і банка з варенням.

Ніна Георгіївна зупинилася на півдорозі. Поруч лежав карабін. Вона схопилась і втоптала його в сніг, потім, весело сміючись, збігла вниз до сотника. Він, без шапки, увесь білий, мов снігова баба, розгублено витрушував із рукавів свого бешмета сніг, а поруч лежав розкритий чемодан, із якого випав цілий жмут паперів. Вони лежали довкола сотника рябими латками, мов картатий килим. Ніна Георгіївна кинулась згрібати їх, ніби кленове листя в саду, а до сотника сказала роздратовано:

— А ви чого стовбичите?

Лец-Отаманів, що недоумкувато дивився на розсипані папери, простяг уже до них руку, але Ніна Георгіївна різко одсторонила:

— Без вас обійдусь! Кінь он борсається.

Сотник зробив уже крок, щоб все-таки обійти її, і враз аж скрикнув од гострого болю.

— Я, здається, ногу вивихнув. І руку покалічив.

— Ви самі більше людей покалічили.

— Виявляється, ви й злою можете бути, — відказав Лец-Отаманів, почуваючи себе ображеним, що вона так байдуже поставилась до його покаліченої ноги.

— Дивлячись на кого, — відказала Ніна Георгіївна із землі.

— Що це у вас таке?

— Не будьте цікавим. — І вона защепнула чемодан. — Ніколи не бачили реклами "Олеомаргарин"?

— Навіщо вам стільки? Ви жартуєте.

— Саме час для жартів!

Ніні Георгіївні і справді було не до жартів. ПОАРМ тринадцять послав її і товариша, що відстав від потяга в Знам'янці, на підпільну роботу до Одеси. Крім того, вони мусили доставити для Одеського підпільного ревкому якесь важливе доручення Реввійськради за трьома сургучними печатками і політичну літературу. Пакет вона сховала серед своїх

спідниць, а газетами й листівками був набитий другий чемодан. Саме ці листівки й розворушили козаків артилерійського дивізіону.

До цього дивізіону Ніна Георгіївна потрапила випадково, щоб замести сліди. Від самого Києва за нею стежив якийсь підозрілий суб'єкт у сірому пальті. В Роздільній вона мала пересісти на пасажирський поїзд і зустрітися з третім товаришем, який теж має їхати на підпільну роботу. Несподівана затримка ешелону руйнувала її плани. Самовладання Ніни Георгіївни піддавалося серйозному іспиту.

— Ідіть витягайте коня, — повторила вона тим же тоном.

Лец-Отаманів, припадаючи на одну ногу, ступив уже кілька кроків і зупинився:

— Чекайте, здається, браунінг загубив. — Він обмацав себе довкола. — Нема!

Ніна Георгіївна від цих слів уся стрепенулась.

— Спочатку голову, а тепер уже й браунінг загубили, — сказала вона саркастично.

— Серйозно. Шукайте!

Вона тицьнула в одну, другу ямку рукою, але ж в такому снігу міг утопитися не тільки куций пістолет, а навіть цілий кулемет, і Ніна Георгіївна випросталась.

— Повесні знайдете, пане сотнику. Від коня і то одні вуха стирчать. Витягайте сани, а я на той бік і пішки видерусь.

— Ніно Георгіївно, чекайте!

Але вона, не оглядаючись, уже осилювала схил яру. Спантеличений Лец-Отаманів тільки знизав плечима і почав сам шарити в потолоченому снігу браунінг. Гадаючи, що він міг випасти біля саней, видряпався на гору, але й там не знайшов. Ще прикріше вразило, що й карабіна теж не було в санях. Ніна Георгіївна його не могла взяти з собою. Він глянув їй услід. Вона вже вийшла із яру і прямувала в поле, зникаючи в білому серпанку пухнастого снігу:

— Ніно Георгіївно! — гукнув він з нотками роздратування в голосі, але вона не відгукнулась.

Лец-Отаманів не міг зрозуміти такої різкої зміни в її поведінці, ніби ж він нічим її не образив, навіть сам дивувався зі своєї витримки, а її наче підмінили. Капризна особа! Він знову зійшов на дно яру і почав обмацувати сніг руками. Браунінга не було, але рука намацала затоптану в сніг листівку, одну з тих, що випали з чемодана Ніни Георгіївни. Лец-Отаманів навіть і в темноті побачив, що вона не схожа була на рекламу маргарину. Він дістав коробку сірників і присвітив. В очі вдарила знайома вже відозва Реввійськради до козаків.

Сірник уже погас, а Лец-Отаманів усе ще дивився широко розкритими очима на листівку. В голові каруселлю закружляли пертурбації останніх двох днів. Кожного разу, коли Ніна Георгіївна виходила на прогулянку, він потім натикався на сліди роботи якогось підпільника. Тепер зрозуміло, чому їй так хотілось слухати українських пісень. Значить, про бунчужного й Кудрю він не помилився. Згадавши про відвідини дипломатичної місії, Лец-Отаманів відчув, як його кинуло в жар. Дипломати були більш ніж треба відвертими.

— Гей ти! — враз закричав він оскаженіло і кинувся було навздогін за Ніною Георгіївною. Рука машинально потяглась до пояса, але зброї на звичному місці не було. Лец-Отаманів упав на сніг і почав уже безладно розгрібати його. "Браунінг, браунінг!" — ричав він з перекривленим обличчям. Пістолета ніде не було. Сотник безсило упав на лікті і зарипів зубами, потім схопився на ноги і побіг по сліду Ніни Георгіївни, але,

прошкутильгавши кілька кроків, зрозумів, що пішки він не осилить тепер навіть схилу, і повернув назад.

Кінь, провалившись у яму, поламав голоблю і порвав наритники. Лец-Отаманів, трясучись, мов у лихоманці, вирвав його з голобель і вихопився верхи. Вдруге він не захотів ризикувати і погнав тепер в об'їзд яру. Ніни Георгіївни вже не видно було, але він будь-що нажене її. В ньому клекотіла лють. Так датися себе обдурити! За дивізіон він не боявся — в ньому були ще справжні українці, а таких, як Кудря, він хутко виведе. Але ж де були його очі? Виходить, сам допомагав більшовикам розкладати козаків! Від люті й гризоти його аж судомили корчі, і гострі остроги все більше ранили коневі боки. Нарешті вималювався темною шапкою байрак, де треба було переїздити.

За байраком знову було рівне поле, і на ньому замаячила якась постать. Лец-Отаманів припав коневі до гриви, постать усе збільшувалась, а ще трохи — і він уже розглядів Ніну Георгіївну. Вона, мабуть, теж помітила його і кинулась бігти.

— Не втечеш, голубко! — злорадно процідив крізь зуби Лец-Отаманів. — Тепер уже не буду з тобою цяцькатись. — Він щосили стиснув коня острогами і в цей момент побачив двох вершників, які теж скакали до Ніни Георгіївни.

Лец-Отаманів круто осадив свого коня. Ніна Георгіївна бігла назустріч вершникам. Добігши, вона, певно, щось сказала, бо один вершник зразу ж відділився від неї і поскакав до Лец-Отаманова. Сотник за звичкою засунув руку за пояс. Не знайшовши браунінга, він повернув коня і скільки було сили погнав назад, час від часу озираючись на погоню.

Вершник, мабуть, побачив, що віддаль між ними не зменшується, і пустив навздогін одну за одною дві кулі. Вони продзвеніли, мов

потривожена струна, над самим вухом, але Лец-Отаманова не зачепили. Він знову оглянувся — вершник повернув назад.

15

Стало вже розвиднятись, коли Лец-Отаманів нарешті побачив станцію. Навіть почув гудок паровоза. Від цього гудка, якому б він невимовно зрадів, перебуваючи в ешелоні, зараз по тілу поповзли мурашки. Із-за станції показався спочатку паровоз, укрившись густою шапкою диму, а за ним вагони. Лец-Отаманів безсило упав на гриву коневі, але, звівши знову очі, побачив, що увесь поїзд був тільки з класних вагонів. Від'їздив ешелон комісаріату шляхів сполучення, що стояв поруч їхнього. Певне, слідом піде і його ешелон. Він пришпорив коня.

Про те, ким виявилась Ніна Георгіївна і що трапилось з ним у яру, Лец-Отаманів вирішив нікому не казати. Інакше справа ця може закінчитися для нього погано. А де поділися сани, то легко придумати. З цього він вийде навіть героєм. Тільки от не пощастило, скаже, відбити бідної Ніни Георгіївни. А бунчужного й слюсаря він вирішив заарештувати негайно.

До станції залишалось уже менше як з півверсти, Лец-Отаманів навіть бачив уже свій ешелон, коли долетіли окремі постріли, спочатку розрізнені, потім уже цілими залпами. Здогадка кинула Лец-Отаманова в піт. Починався вже пристанційний виселок. Враз із одного двору вибіг якийсь дядько у свитці, з-під якої визирали зелені діагоналеві штани. Він був украй переполошений.

— Світлиця! — крикнув вражений Лец-Отаманів. — Що це значить?

— Тікай! — прохрипів Світлиця, намагаючись обминути коня.

— Що трапилось, в бісового батька?

— Повстання! Тікай!

— Як повстання, де? — загороджуючи йому дорогу, допитувався Лец-Отаманів. — Селяни?

— Полковник заарештував Кудрю, отого слюсаря. Більшовик, анахтема! І бунчужний! Гімназист їх викрив, а вони тоді підняли козаків.

— Вночі? Я чув постріли.

— То втекли тих четверо бандитів. А це ось зараз почалось. Збирались уже відправляти ешелон... — Світлиця все ближче підходив до тину. — Кажу тобі — тікай, коли хочеш врятувати голову!

Лец-Отаманів розгублено озирнувся довкола: білів сніг, далеко чорніло на снігу село. І враз очі його розширились: дорогою від Грапівки до станції ішов великий натовп, у кількох передніх виднілися за спиною гвинтівки. Світлиця теж уже помітив натовп, помітив і як зблід Лец-Отаманів, і спритно перестрибнув через пліт.

— Стій, назад! — крикнув сотник.

— Нема дурнів! — озвався вже із садка Світлиця.

Лец-Отаманів, доскакавши до станції, кинув коня і визирнув із-за рогу на колію. Біля задніх вагонів робили перебіжку козаки, падали за випадкове прикриття і стріляли вздовж класного вагона. Із-за ешелону виткнулася голова бунчужного, викрикнула якусь команду і знову зникла. Двоє козаків викинули із вагона на колію кулемет і самі впали за його щиток. За ними вистрибнув Пищимуха і теж ліг біля кулемета. Лец-Отаманів від здивування навіть закліпав очима. В цей час із класного вагона визирнув хорунжий Сокира і пустив навмання чергу із ручного кулемета "шоша". У відповідь зататакав "максим" від задніх вагонів.

Щось зашаруділо збоку. Лец-Отаманів злякано озирнувся. Попід стінкою скрадався з рушницею в руках козак у гімназичному кашкеті.

— Калембет?

— Я, пане сотнику. — Він був блідий, переполоханий і весь тіпався.

— Де сотник Рекало?

— Сотник Рекало утік. Бачили, як він чіплявся на перший ешелон.

— А де інші?

— У вагоні.

— А з козаків ти один?

— Ще у вагоні є…

— Ідіоти! Від одної гранати вони злетять в повітря. На станцію треба перебігати. Дай сюди гвинтівку!

Вичекавши, коли замовк "максим", Лец-Отаманів кинувся до свого вагона. Кілька куль просвистіло повз нього, але він уже схопився за поручні на сходах. У цей час на весь зріст підвівся з землі слюсар Кудря і прицілився з гвинтівки.

— Ага, от ти мені й потрібний! — проговорив зловтішно Лец-Отаманів і підкинув до ока гвинтівку. В ту ж мить попереду блиснув вогник і він відчув, як щось гостро кольнуло йому під серце.

Лец-Отаманів похитнувся, випустив гвинтівку і зсунувся на колію. Перед очима пішли червоні кола, як після кинутого каменя на воді.

Знову заторохтів над головою "шоша", а у відповідь знявся багатоголосий крик козаків. Він усе зростав і зростав, ніби ринула повінь. Від шуму стало боляче в ушах. Раптом йому почувся голос Ніни Георгіївни. Лец-Отаманів напружив усі сили, щоб дістати гвинтівку, але коліна підломилися, рука, що вже примерзла до поруччя, зірвалась, і він попід стінкою вагона упав обличчям у сніг.

Харків, 1927